

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Katedra za antropologiju

Maja Biličić

SIMBOLIZAM ZUBA I LUBANJE

Diplomski rad

Mentor: Tomislav Lauc, doc. dr. sc.

Zagreb, rujan 2018.

Izjava o autorstvu

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad *Simbolizam zuba i lubanje* izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentora Tomislava Lauca, doc. dr. sc. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Sadržaj

1. SIMBOLIZAM ZUBA.....	3
1.1. DENTALNA MODIFIKACIJA	3
<i>1.1.1. Odstranjivanje zuba, stabiliziranje zuba i umjetni zubi.....</i>	<i>4</i>
<i>1.1.2. Bojenje zuba.....</i>	<i>6</i>
<i>1.1.3. Turpijanje i izoštravanje zuba.....</i>	<i>7</i>
<i>1.1.4. Rezbarenje zuba i ukrasi na zubima</i>	<i>8</i>
1.2. PRAZNOVJERJA	9
1.3. DANAS	12
2. SIMBOLIZAM LUBANJE	15
2.1. ZNAČENJA	15
<i>2.1.1. Strah ili oprez.....</i>	<i>15</i>
<i>2.1.2. Praznina i prolaznost</i>	<i>17</i>
<i>2.1.3. Hrabrost i slobodno razmišljanje</i>	<i>18</i>
<i>2.1.4. Prebivalište moći i duše.....</i>	<i>18</i>
<i>2.1.5. Slavlje života i sjećanje na mrtve.....</i>	<i>19</i>
<i>2.1.6. Sreća i zaštita od zla.....</i>	<i>20</i>
<i>2.1.7. U modi, kao dekoracija ili kao atrakcija</i>	<i>21</i>
<i>2.1.8. Ostalo</i>	<i>22</i>
3. ZAKLJUČAK.....	26
4. PRILOZI.....	28
4.1. IZVOR PRILOGA:.....	53

Simbolizam zuba i lubanje

Sažetak

Ovaj je rad osmišljen kao pregled simbolizma zuba i lubanje kroz mnoge kulture današnjice, ali i kroz tradicije prošlosti. U njemu je prikazano kako su različiti religiozni i spiritualni razlozi, rituali i praznovjerja potaknuli pridavanje simboličkih značenja mnogim predmetima, naročito zubima i lubanjama. Zubima se simbolika najčešće pripisivala njihovom modifikacijom, dok lubanja sama po sebi djeluje zastrašujuće simbolizirajući smrt i prolaznost života. Međutim, njihova se značenja mijenjaju kroz povijesna razdoblja i od kulture do kulture, a ona najprominentnija ostaju i do danas.

Ključne riječi: simbolizam, zubi, lubanja, kultura, tradicija, modifikacija, religija, spiritualnost, praznovjerje, dekoracija

Human Teeth and Skull Symbolism

Abstract

This master's thesis is a review of the symbolism of human teeth and skulls, prevalent in many past traditions, as well as various modern cultures. The research shows how different religious and spiritual influences, along with rituals and superstition, inspired the attachment of symbolic meanings to objects such as teeth and skulls. Whilst teeth attained their symbolic meaning predominantly through their modification, skulls were already deemed sufficiently frightening due to their relation with death and passage of life. Nevertheless, the symbolic meanings changed throughout history, and differencing from culture to culture, whilst those most prominent remain to this day.

Keywords: symbolism, teeth, skull, culture, tradition, modification, religion, spirituality, superstition, decoration

Uvod

Zube možemo smatrati jednim od simbola čovjeka jer praćenjem razvoja zuba kroz povijest istovremeno pratimo i njegovu evoluciju. Jedan su od glavnih ukrasa lica, a današnju ideju o njihovom idealnom izgledu, kao okomitim, simetričnim i biserno bijelim, stvorile su zapadnjačke norme. Posebno su na to utjecali holivudski filmovi koji su svoj utjecaj proširili na reklame i medije te time postavili standard za izgled zuba osobe koja želi biti shvaćena kao profesionalna, odgovorna i njegovana. U različitim kulturama svijeta zubima su se oduvijek pridavala razna simbolička značenja iz određenih ritualnih, religioznih i praznovjernih razloga. Iako su se životinjski zubi češće koristili kao ukrasi te su postojala mnoga praznovjerja vezana uz njih, ni ljudski zubi nisu pošteđeni simbolike. U ovom je radu, osim simboličkog značenja zuba, osobito naglašena i dentalna modifikacija koja je važna jer se njome zubima pridaje neki oblik simbolike. Kod dentalne se modifikacije javlja vrlo bitno pitanje na koje ćemo pokušati pronaći odgovor u samoj razradi rada: „Zašto bi netko htio proživjeti bolove uzrokovane preinakama zuba, osim ako one nisu iz medicinskih razloga?“. Preinake mogu dovesti do ozbiljnih posljedica kao što su bol, infekcije, a u krajnjem slučaju i smrt. No bez obzira na visok rizik, ljudi su dentalnoj modifikaciji uvelike skloni i danas.

Simbolizam lubanje nastaje pripisivanjem različitih značenja ljudskoj lubanji koja se smatra jednim od najstarijih i najutjecajnijih simbola. Najčešći oblik simboličkog korištenja lubanje je u svrhu prikazivanja smrti i smrtnosti, no i to ovisi od kulture do kulture. Naime, lubanja kao simbol imala je mnoge bitne uloge u evoluciji kulture ili, bolje rečeno, različitih kultura ljudske vrste. Razlog je njezina istovremena ljepota i jezivost, ona budi divljenje i strahopoštovanje, osobito zato što znamo da je riječ o ostacima pravih ljudskih bića. Korištena je kao simbol smrti i straha, spiritualnosti i vjere, misterija i „vješticearenja“, intelekta i sreće, zaštite te čak i života. U prošlosti su je koristili u mnogim mitovima, legendama, literaturi i religiji, a tijekom godina je njen simbolizam mnogo puta promijenjen i oblikovan kako bi se prilagodio raznim ulogama u društvu. Prije no što je lubanja unišla u društvo kao simbol mode i buntovništva, imala je vrlo značajan utjecaj na znanost i medicinu. Pojam lubanje bio je moćna i učestala pojava kroz mnoge povijesne periode, a velik broj istraživanja proveden na temu njenog simbolizma i utjecaja otkrio je da se nije mnogo pažnje pridavalo lubanji kao predmetu. Upravo ćemo se zato u ovome radu osvrnuti i na sam predmet i njegova pridodana značenja.

1. Simbolizam zuba

1.1. Dentalna modifikacija

Ljudi već tisućljećima modificiraju svoja tijela na razne načine i iz različitih razloga. Danas se barem jedan oblik modifikacije može pronaći u svakoj državi svijeta (DeMello, 2014.). No osim onih uočljivih, kao što su to tetovaže, *piercing*¹, neobične frizure i slično, postoje i manje uočljive modifikacije, kao što su to one na zubima. Na zube možemo gledati kao na pokazatelje čovjekova ponašanja, a o čovjekovom ponašanju mnogo nam govori način na koji su njegovi zubi modificirani.

Poznate su nam slučajne i namjerne dentalne modifikacije. Jedna od slučajnih modifikacija čovjekove su navike. Tu pripadaju, primjerice, pušenje lule (Slika 1), *plug*² u obrazu ili *piercing* na usni te korištenje metalne čačkalice ili čačkalice od kosti. Sve to zbog dugotrajnog utjecaja na zubnu caklinu trajno mijenja oblik samog zuba. Korištenje zuba kao alata je također jedan oblik slučajne modifikacije do koje dolazi zbog dugogodišnjeg bavljenja određenim zanimanjem. Kod stolara i postolara pridržavanje čavala u ustima može promijeniti oblik zuba, kod mesara to čini struna, kod glazbenika pisak, a čak i olovke kod osoba koje rade u uredu mogu utjecati na caklinu ako se osobe dovoljno često „igraju“ s tim predmetom u ustima. No nama najpoznatiji oblik slučajne modifikacije zuba njihova je istrošenost žvakanjem (Barnes, 2010.). Na stupanj istrošenosti utječe tekstura hrane i način njene obrade, prema čemu zube možemo smatrati pokazateljima prehrane pojedinaca. U Japanu je stupanj istrošenosti čak bio i pokazatelj društvenog statusa jer je samo elita imala neznatno istrošene zube, što je upućivalo na to da su jeli mekanu hranu, za razliku od ljudi niže klase (Larsen, 1997.). U današnje se vrijeme pak visok stupanj istrošenosti zuba javlja kod osoba izloženih mineralnoj ili metalnoj prašini. A kao i u davna vremena, tako se i danas javlja pucanje zuba pri susretu s nečim tvrdim kod žvakanja, što isto možemo svrstati u slučajnu dentalnu modifikaciju. U ovom dijelu rada poseban je naglasak stavljen na namjernu dentalnu modifikaciju koja se najčešće javlja kod mladih osoba koje su tek zakoračile u odraslo doba.

¹ *Piercing* – rupica u tijelu napravljena za nošenje nakita (Cambridge Dictionary. <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/piercing>)

² *Plug* – nakit koji se umeće u rastegnuto tkivo prethodno napravljeno kao *piercing*, najčešće u uhu (One Tribe. *Ear Lobe Stretching FAQ*. <https://onetribe.nu>)

Ta namjerna dentalna modifikacija, paradoksalno zvana dvama prilično različitim terminima kao što su dentalna umjetnost i dentalno sakaćenje, javlja se kroz povijest u različitim kulturama svijeta. Pretpostavlja se da je do prvih dentalnih modifikacija došlo iz medicinskih razloga. Najranije 1000 godina prije Krista vjerovalo se u legendu o crvu koji živi u zubima, seli se iz jednog zuba u drugi i tako uzrokuje bol. Tog crva poslali su demoni da iz čovjekova zuba pije krv, a bolove bi ljudi otpuštali vađenjem zuba ili njihovim bušenjem. Ovakvo razmišljanje potrajalo je čak do Srednjeg vijeka, kada se u arapskoj kulturi napokon točno odredilo da je za bol u zubima i njihovo raspadanje zaslužna nepoznata supstanca koja živi u usnoj šupljini, danas poznata kao karijes (Manos i Budny, 2011.).

U ovome su radu navedena četiri oblika namjerne dentalne modifikacije:

- Odstranjivanje zuba, stabiliziranje zuba i umjetni zubi
- Bojenje zuba
- Turpijanje zuba
- Rezbarenje zuba i ukrasi na zubima

Danas najpoznatiji i najinteresantniji oblici namjerne dentalne modifikacije pronađeni su u Mezoamerici³, u kulturama pretkolumbovske Amerike. Prvo od njih bilo je turpijanje zuba, a nešto kasnije razvile su se tehnike bušenja zuba i njihova ukrašavanja rezbarenjem i bojenjem te različitim umecima, kao što su to kamenčići, krune i mostovi.

1.1.1. Odstranjivanje zuba, stabiliziranje zuba i umjetni zubi

Kao što je već naglašeno, iako su se mnoge modifikacije na zubima u početku radile iz medicinskih razloga kako bi spriječile raspadanje ili otpustile bolove, više je nego očito da je dosta njih rezultat estetskih zahvata. Prvi takav slučaj poznat nam je iz sedmog stoljeća prije Krista kada su Etrušćani⁴ koristili zlatom izrađene sprave ili mostove za stabiliziranje zuba ili nadomještanje nedostajućeg (Slika 2). No s obzirom na to da je otkriveno kako su u njihovoj kulturi takve mostove nosile samo žene, vrlo je vjerojatno da se tu više radi o iskazivanju ljepote. Također je bitno i napomenuti da su takvi zlatni mostovi pronađeni u

³ Kulturna regija koja pokriva određene dijelove današnjeg Meksika i Srednje Amerike; obuhvaća kulture nastale prije dolaska španjolskih istraživača, uključujući i Kristofora Kolumba; *pretkolumbovske civilizacije* (*Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/Mesoamerican-civilization>)

⁴ Narod iz Etrurije, današnja Toskana u Italiji, 1. tisućljeće prije Krista (*Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/Etruscan>)

grobovima samo bogatih Etruščana, što znači da su bili i simbol visokog statusa u društvu. Smatrali su se luksuzom kojeg su si mogli priuštiti samo bogati i moćni, zbog čega su im se mnogi drugi i divili (a upravo to je vjerojatno dovelo do prvotno spomenutog simbola ljepote) (Barnes, 2010.).

U Antičkom Rimu istrunuli zubi su se odstranjivali, a klimavi zubi bi se pričvršćivali zlatnim krunama. Novi zubi su se pak izrađivali od kosti, bjelokosti ili drveta šimšira i tako su nadomještali izvađene zube (Slika 3). No ovakvi zahvati radili su se samo bogatim stanovnicima Rima, što nam upućuje na to da su zlatne krune i novi zubi bili simbol visokog statusa u društvu (Barnes, 2010.). Članovi kulture Maya⁵ toliko su cijenili zube da su vjerovali da će gubitak velikog broja zuba rezultirati njihovom smrću. Na ostacima njihovih tijela pronađenih na Yucatanu⁶ uočeni su umjetni zubi, točnije sjekutići izrađeni od školjaka. Inke⁷ su pak vjerovala da su duge zaslužne za zubobolje i gubitak zuba. Ako bi pojedinac iz te kulture slučajno ugledao dugu na nebu, onda bi morao brzo zatvoriti usta i prekriti ih kako ne bi bilo nikakvih posljedica (Buchli, 2004).

U Engleskoj su potkraj 17. i početkom 18. stoljeća umjetni zubi postali simbolom imućnosti i visokog društvenog statusa. Smatrani su dekoracijom, ali i simbolom sofisticiranosti. Izrađivani su od bjelokosti vodenkonja ili morževa, a pričvršćivani metalnim ili svilenim nitima na način da su se vezivali za prirodne zube. Iako takvi zubi nisu izgledali pretjerano lijepo te su izazivali nelagodu u ustima, oni koji su si ih mogli priuštiti nosili su ih jer je bila velika sramota biti bez zuba. Slično je bilo i u Parizu – i ondje su umjetni zubi bili privilegija bogatih. S obzirom na to da je Francuzima fizički izgled bio vrlo bitan, smatrano je da nedostatak zuba osobu čini ružnom (Jones, 2016). Takav oblik razmišljanja nije daleko od današnjeg, osobito prema normama Zapadnog svijeta, gdje su zubi među prvim znakovima statusa osobe.

Neka australska plemena prakticirala su namjerno odstranjivanje zuba. To se u njihovoj kulturi smatralo simbolom prijelaza iz mladenačkog u odraslo doba ili simbolom tugovanja za preminulom voljenom osobom. Slično je i na Havajima (Pietrusewsky i Douglas, 1993.). Dosta često su upravo obredi prijelaza uzrok dentalnih modifikacija. Razlog je što takve i slične modifikacije predstavljaju trajnu promjenu u životu i jedno traumatično iskustvo. Pleme Aranda iz Australije kao oblikom inicijacije u odraslo doba dječacima bi

⁵ Jedna od kultura Mezoamerike.

⁶ Poluotok na jugoistoku Meksika.

⁷ Carstvo pretkolumbovske Amerike s područja Perua.

drvenim predmetom odstranilo dva sjekutića, a njihova bi majka zatim odstranjene zube umetnula u koru dviju najviših grana stabla. Kada bi odrasli muškarac unutar tog plemena umro, kora debela u kojem se nalaze njegovi zubi odstranila bi se, a stablo bi se zapalilo u spomen preminulome (Spencer i Gillen, 1899.).

U nekim afričkim kulturama je odstranjivanje zuba, osobito mandibularnih kanina⁸ ili sjekutića, ritual koji se još i danas obavlja već kod male djece. Plemena koja to prakticiraju smatraju da će odstranjivanje zuba, ili čak zametaka prije nego što zub izbije, spriječiti moguće bolesti djeteta u budućnosti, osobito dijareju koja je na njihovim područjima učestala. Stoga u njihovom slučaju zubi predstavljaju moguću bolest, a njihov nedostatak zdravlje u daljnjem životu (Barnes, 2010.) U Peruu očevi sinovima tijekom njihova djetinjstva odstrane po tri zuba iz svake čeljusti, što se smatra žrtvom za bogove koja ih posebno obrađuje (Karsten, 1926.). Također se pretpostavlja da su zubi u njihovoj kulturi sjedište duša pa se stoga vade i čuvaju na sigurnom, daleko od svih opasnosti.

1.1.2. Bojenje zuba

Bojenja zuba i gingive (desni) također spadaju u oblike dentalne modifikacije. Najčešće se bojenje odvija u prednjem dijelu usne šupljine (sjekutići i očnjaci) zbog lakše uočljivosti. U starim kulturama Mezoamerike pronađeni su ljudski ostaci s obojenim zubima, no pretpostavlja se da su oni to činili slučajno, iz medicinskih razloga. Žvakali bi određeno lišće kako bi spriječili karijes, a takav učestali proces dovodio je do trajnog tamnjenja zuba (Barnes, 2010.). Međutim, postoje kulture kod kojih se to nije radilo iz medicinskih, već iz društvenih razloga.

Po toj tehnici najpoznatiji nam je Japan, gdje je ovakav oblik modifikacije, odnosno bojenja zuba u crno nazvan *ohaguro*. Žene u Japanu zube su u crno bojile taninom ili željezov (II)-acetatom jer se crna boja smatrala prekrasnom, ali i simbolom nečije imućnosti, statusa i porijekla. Osim toga je ova tehnika imala i kliničku svrhu – štitila je zube od nepotrebnih i štetnih bakterija. Kao što je već spomenuto, zube u Japanu uglavnom su bojile žene, osobito one udane. Najprije je ova tehnika bila ograničena samo na žene samuraja⁹ koje su crnim zubima pokazivale svoj bračni status, a zatim je postala i

⁸ Očnjaci donje čeljusti.

⁹ Najprije obični japanski vojnici, kasnije vojnički stalež sličan vitezovima (*Enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=54360>)

simbolom odrastanja, odnosno sazrijevanja. U razdoblju Edo¹⁰ (1603. – 1868. godine), osim udanih žena i žena koje su „prerasle“ vrijeme za udaju (to jest koje su starije od 18 godina) zube su počele bojiti gejša i prostitutke. *Ohaguro* je u Japanu zabranjen 1870. godine, a danas se rijetko može primijetiti još samo kod gejša, gdje simbolizira ništa više doli načina iskazivanja ljepote u modi. Bojenje se danas još javlja kod plemena u Peruu, Ekvadoru, Vijetnamu, Laosu, Tajlandu (Slika 5), Filipinima i Africi, a najčešće se za to koristi raznorazno bilje, osobito ono koje sadrži nikotin. Poznato je da se u Nigeriji zubi boje prije ulaska u brak, dok je simbolika na drugim područjima uglavnom jednaka onoj u starom Japanu (Diaconu, Vitalariu i sur., 2014.).

1.1.3. Turpijanje i izoštravanje zuba

Najjednostavniji oblik dentalne modifikacije je turpijanje. Ova modifikacija najčešće se odnosi na izoštravanje vrhova zuba (uglavnom sjekutića), turpijanje očnjaka s namjerom da ih se izravna ili na rezanje, to jest otkidanje dijelova zuba kako bi izgledali kao da im nedostaje dio, obično unaprijed određenog oblika (Slika 6). Turpijanje zuba je uistinu bolan proces odstranjivanja neželjenih dijelova zuba koji se provodio alatom izrađenim najčešće od kamena pronađenog u prirodi. Svjedoci turpijanja zuba u Angoli u Africi tvrde da ondje narodi i danas turpijaju zube kamenom pa možemo pretpostaviti da je kamenje služilo kao alat za turpijanje i u davnim vremenima Mezoamerike.

Kao što je već spomenuto, ovakav oblik modifikacije najpoznatiji je kod starih pretkolumbovskih kultura Mezoamerike koje uključuju Maye s Yucatana, Azteke¹¹ iz Meksika i Inke s Anda. Iako su mnogi spisi o dostignućima ovih kultura uništeni tijekom španjolske invazije u 16. stoljeću, dosadašnji nalazi i zapisi španjolskih svećenika ukazuju nam na njihovo ogromno znanje o dentalnoj medicini. Njihova oralna higijena bila je besprijekorna; svakodnevno su četkali zube kako bi odstranili ostatke hrane i žvakali su bilje kako bi zube zaštitili od bakterija. Estetika zuba bila im je vrlo bitna te su ih zato i ukrašavali, a pretpostavlja se da su turpijali zube u svrhu slavlja boga sunca koji se tradicionalno i prikazuje sa zubima isturpijanim u obliku slova T. Izoštravanje vlastitih zuba njemu u čast simbol su, dakle, poštovanja i divljenja (Barnes, 2010.).

¹⁰ Japansko razdoblje poznato i kao Tokugawa (Tokugava) tijekom kojeg je u današnjem Tokiju (nekadašnji Edo) od 1603. do 1868. godine vladala istoimena dinastija šoguna (*Enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61614>)

¹¹ Također jedna od mezoameričkih civilizacija.

U plemenu Igbo¹² iz Nigerije žene pak nisu smjele rađati djecu ako im zubi nisu bili isturpijani. U njihovoj kulturi ravno isturpijani zubi žena bili su simbol ponosa i ljepote, a mnoge su bolove prouzročene turpijanjem morale trpjeti danima, uz slabu prehranu i liječenje ljekovitim biljem. Samo rijetki „stručnjaci“ mogli su ovo turpijanje izvesti savršeno, zbog čega je proces bio dugotrajan. Upravo zbog toga su ga mogli priuštiti samo bogati poglavice i starješine pa možemo zaključiti da su žene s isturpijanim zubima imale elitni status te su bile dio bogatih obitelji (Ike Oli, 2012.).

Neka južnoamerička plemena koja žive u blizini rijeke Amazone izoštravaju svoje sjekutiće kako bi nalikovali na piranje, ribe koje žive u Amazoni i tjeraju im strah u kosti. Time im iskazuju poštovanje, ali i nastoje izgledati opasnije, što im je osobito potrebno u lovu ili u sukobu s članovima drugih plemena (Barnes, 2010.). I članovi naroda Wapare¹³ iz Afrike modificirali bi zube kako bi nalikovali opasnim predatorima, osobito morskim psima (Slika 7).

Poznato nam je da u današnje vrijeme neka indonezijska plemena još uvijek izoštravaju zube jer se zašiljeni i oštri zubi smatraju izuzetno lijepima (Slika 8). U indonezijskom plemenu Mentawai¹⁴ zube turpijaju kako bi pronašli ravnotežu tijela i duše. Vjeruju da je njihov narod na samom postanku podijeljen u ljude i duše, a ljudi su u konstantnom strahu od pridruživanja drugom svijetu ako njihova duša nije sretna ili zadovoljna svojim tijelom. Zbog toga nastoje da im tijelo bude što ljepše, što je u ovom slučaju svrha turpijanja zuba. Jer što su njihove duše sretnije, to će duže i živjeti (National Geographic, 2008.).

1.1.4. Rezbarenje zuba i ukrasi na zubima

Rezbarenje zuba i ukrašavanje različitim dizajnima vrsta je dentalne modifikacije koja je najrjeđe utjecala na pulpu ako je izvedena pažljivo. Postoji vrlo malo podataka o ovom obliku modifikacije, no poznato je da se odvijala u Africi (Slika 9), Panami i Venezueli, a osobito u kulturi Maya. Najpoznatiji i vjerojatno najučestaliji oblik dentalne modifikacije bio je ukrašavanje zuba kamenčićima (Slika 10), zlatnim krunama i mostovima, a osim toga urezivali su se i žljebovi. Tehnika ukrašavanja zuba kamenčićima navodno vuče svoje

¹² Pleme jugoistočne Nigerije nepoznatog porijekla (Slattery, K. *The Igbo People – Origins & History*. University of California. Riverside. <http://www.faculty.ucr.edu/~legneref/igbo/igbo1.htm>)

¹³ Pleme regije Kilimanjaro u Tanzaniji (Hourlier, P., Langer, J. i Moreno Martin, N. *Practical Guide For The Next Volunteers With Kilimanjaro Hope Organization*. 2013.)

¹⁴ Lovci sakupljači s otoka Mentawai u Indoneziji (*Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Mentawai-Islands>)

početke još od 100. godine prije Krista. Lubanje plemena Maya pronađene na području Yucatana, a koje datiraju oko 100. – 900. godine, ukazuju na to da su Maye upravo tako ukrašavale svoje zube. Gotovo isti nalazi pronađeni su i kod Azteka i Inka, iako su Inke više koristile zlatne umetke nalik mostovima. S obzirom na to da kamenčići na zubima na pronađenim lubanjama savršeno sjedaju u rupice u caklini, jasno nam je da su se za takvo ukrašavanje morale koristiti napredne tehnike bušenja cakline. Rupice su se uglavnom bušile na labijalnim¹⁵ površinama prednjih zuba, i to cilindrima napravljenim od kvarca, žada, bakra ili ptičje kosti. Cilindar bi se okretao na caklini uz dodatak vode i abrazivnog sredstva, a pretpostavlja se da je to bio pijesak ili prašina kvarca koji bi pospješili bušenje. U rupicu bi se umetnuli kamenčići najčešće izrađeni od pirita, jadeita, žada, kvarca, tirkiza ili zlata, a zatim bi se pričvrstili smolom. Vrlo je neobično da su ove kulture ukrašavale svoje zube već prije 10. stoljeća sa svrhom uljepšavanja, iskazivanja bogatstva i vlastitog statusa unutar društva ili pak ritualnih i religioznih razloga. Bitno je napomenuti i da je njihovo znanje o dentalnoj medicini igralo veliku ulogu pri bušenju cakline jer bi i najmanja pogreška mogla oštetiti pulpu. Na Slici 11 prikazani su oblici, odnosno vrste najčešćih dentalnih modifikacija u kulturama mezoameričkih plemena, a uključuju površinske ureze i žljebove, isturpijane zube, odrezane rubove zuba i ukrasne kamenčiće u zubima (Williams i White, 2006.).

1.2. Praznovjerja

Kroz povijest ljudskog postojanja zubi su simbolizirali mladost, zdravlje, ljepotu i snagu, no pridavala su im se i druga značenja. Mnoge kulture modificirale su zube u ritualne i religiozne svrhe; bio im je to neki oblik obreda prijelaza. Druge su pak to činile zbog naglašavanja prestiža unutar društva, iskazivanja bogatstva, ljepote ili pripadnosti nekoj grupi. No postoje i kulture u kojima pojedinci imaju snažan osjećaj strahopoštovanja prema zubima zbog svojih praznovjerja. Takva vjerovanja postala su dio njihovog folklora i mitologije.

Narod Tupi¹⁶ iz Brazila nosio je zube ubijenih neprijatelja na ogrlicama koje su dostizale i do dva metra. Ogrlicama su se hvalili neprijateljima s brojem ubijenih i

¹⁵ Prednja ploha sjekutića koja dodiruje usne.

¹⁶ Narod su činila plemena Tamoio, Guarani, Tupiniquim i Tabajara s brazilske obale (Brazil Factoid. *The People That Formed Brazil*. <http://www.brazil-factoid.com/the-people-that-formed-brazil>)

upozoravali ih na to da su opasni i da im se ne približavaju (Karsten, 1926.). Istoj svrsi zubi na ogrlicama služili su i narodima u Peruu i Paragvaju, kao i plemenskim vračevima. Zubi su im vrijedili više od zlata; bili su to trofeji koji su sadržavali duše ubijenih neprijatelja, a time i predmeti s nezamislivom moći. Brazilski narod Boróro¹⁷ je pak zube ubijenih neprijatelja smatrao predmetom koji ih štiti od opasnosti (Karsten, 1926.). Mnogi narodi svijeta smatraju zube amajlijom pa ih nose kao nakit oko vrata da im donose sreću (Slika 12) (Ziolkowski, 1976.).

Na jugozapadu Kine djevojkama se na dan vjenčanja izbijaju dva sjekutića kao potvrda njihovog bračnog statusa. Članovi plemena Wakamba¹⁸ iz Afrike izoštravaju maksilarne sjekutiće i odstranjuju mandibularne¹⁹ sjekutiće, a ovaj oblik modifikacije obavlja se uz obredno obrezivanje. Ako dijete čiji mandibularni sjekutići još nisu izvađeni umre, tada se moraju odstraniti nakon njegove smrti jer će inače još netko unutar plemena umrijeti nedugo nakon djeteta. Na istoku Afrike, članovi plemena Awa-Wanga²⁰ odstranjuju četiri prednja mandibularna zuba, u plemenu Ketosh odstranjuju se tri, a u plemenima Idakho i Isukha²¹ samo jedan. Ako zubi muškarca ili njegove supruge nisu odstranjeni, vjeruje se da će muškarac biti ubijen u ratu. Također je vrlo vjerojatno da će se ostali unutar plemena rugati muškarcu koji nije odstranio zube i zvati ga magarcem. U plemenu Luo²² odstranjuje se šest mandibularnih zuba. Ako muškarac te zube ne odstrani, smatraju da će njegova supruga umrijeti nedugo nakon vjenčanja. Odstranjivanje prednjih zuba također se prakticiralo i kako bi zli duhovi mogli izići iz tijela (Frazer, 1935.). U mnogima od navedenih afričkih plemena vrlo je bitno da se u djetinjstvu najprije izvade mandibularni zubi, a tek nakon njih maksilarni. Ako je učinjeno suprotno, nerijetki pogubljuju takvu djecu jer vjeruju da će u odrasloj dobi postati zla i donijeti nesreću u pleme. Neka druga plemena ne idu baš u toliku krajnost, već to samo smatraju velikom sramotom, a osoba najčešće bude odbačena od strane plemena. Ovakve namjerne dentalne modifikacije su danas još prisutne isključivo u afričkim plemenima, a mnoge se uglavnom javljaju uz obredno obrezivanje i više nisu onoliko brutalne koliko su bile (Frazer, 1935.).

¹⁷ Narod nastanjen uz južnoameričku rijeku Paragvaj (*Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/Bororo-South-American-people>)

¹⁸ Poznati još i pod imenom Kamba ili Akamba; poljoprivrednici iz Kenije (*Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/Kamba>)

¹⁹ Donja čeljust.

²⁰ Wanga ili Abawanga; pleme ratnika sa zapada Kenije. (Abeingo Community Network. *The Wanga Sub-tribe*. <http://abeingo.com/SUBTRIBE%20DOCS/Wanga%20People.pdf>)

²¹ Ketosh, Idakho i Isukha – plemena ratnika sa zapada Kenije.

²² Poznati još i kao Kavirondo; žive na zapadu Kenije i sjeveru Tanzanije, uz Viktorijino jezero (*Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/Luo-people>)

Na zapadu Afrike se među nekim plemenima zubi i jezik smatraju simbolom prijateljstva i međusobne zavisnosti. Takvo razmišljanje dolazi upravo od njihovih uloga u usnoj šupljini gdje se međusobno nadopunjuju. Za stare Egipćane i Kelte zubi su bili simbol mudrosti. U egipatskoj ikonografiji bog Horus²³ prikazivan je s palcem u ustima u trenucima razmišljanja i donošenja presuda, dok jedna keltska legenda pak kaže da Fionn, mistični keltski ratnik, stavlja palac ispod zuba kada mu je potrebno magično usmjerenje (Ziolkowski, 1976.).

Prema Bibliji su pak bijeli zubi simbol zdravlja i blagostanja, a gubitak zuba čini osobu ružnom. To se, doduše, ne razlikuje mnogo od današnjih zapadnjačkih razmišljanja. Rast umnjaka naznačuje vrijeme za udaju, a zubi tirana simbol su smrti i uništenja (Psa 124:6). Upravo su se najgore kletve odnosile na molitve Bogu da razbije zube neprijatelju (Job IV.10; Psalms III.7; Psalms VIII.6). Kada je riječ o robovima, u Bibliji zubi simboliziraju zatočenje. Ako robovlasnik izbije zub robu, mora ga pustiti na slobodu.

No što je s praznovjermjem u zemljama sa zapadnjačkim stavovima i načinom razmišljanja? U njima možda ne postoje neki posebni rituali i religiozne žrtve u ime raznoraznih bogova u tolikoj mjeri, ali zato postoje snovi čija se značenja tumače na različite načine i u koja još uvijek mnogi vjeruju. Čitamo li sanjarice ili slušamo „bapske priče“, naići ćemo na to da sanjanje zuba simbolizira prijevaru u životu zbog čega ne bismo trebali sklapati nova prijateljstva. Ako sanjamo umjetne zube, moguće je da će doći do smrti nekog poznanika. Veliki zubi u snu predstavljaju tugu, dok nam rast zuba naznačuje dobrobit. Ako nam u snu ispadne pokvareni zub, riješit ćemo se svih problema, a ako nam ga netko izvadi, onda ćemo prekinuti sve veze s nepoželjnom osobom u životu. Čak se i Sigmund Freud pozabavio tematikom zuba u snu pa tako smatra da vađenje zuba simbolizira kastraciju (Freud, 1920.). Bolni zubi simboliziraju veselje u kući, iako neki vjeruju u upravo suprotno značenje. Pokvareni zubi ukazuju nam na moguću bolest, dok njihovo popravljjanje naznačuje poboljšanje materijalnog stanja. Novi zubi simbol su zdravlja, bijeli zubi simbol časti, a zlatni simbol bogatstva.

²³ Egipatski bog poznat još i kao Hor, Har, Her ili Heru; u mitologiji prikazan kao sokol čije je desno oko sunce ili jutarnja zvijezda, a predstavlja moć, a lijevo oko mjesec ili večernja zvijezda, a predstavlja iscjeljenje (*Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/Horus>)

1.3. Danas

Tri posljednje navedene simbolike zuba u snovima zapravo uopće ne odmiču od stvarnog zapadnjačkog stava o ljepoti i estetici, ali i društvenom statusu. Upravo je zbog toga i u suvremeno doba sve popularnija dentalna modifikacija. „Potreba ljudi za ukrašavanjem zuba ili izražavanjem različitih poruka putem dentalnih dekoracija ostala je nepromijenjena do danas“ (Vuković, Zukić i sur., 2011.). Osjećaj za estetiku i potreba za ukrašavanjem pohranjeni su u prirodi čovjeka, a s obzirom na to da je na lice uvijek usmjerena pažnja jer je rijetko pokriveno, zubi se smatraju „jednim od glavnih ukrasa lica“ i „od davnina (...) su im pridavana različita simbolička značenja“ (Vuković, Zukić i sur., 2011.).

Prvo što uočimo kada ugledamo neku osobu njene su fizičke karakteristike, a osmijeh osobe vrlo je bitan za estetiku. Upravo zbog toga dentalne modifikacije utječu na to da nam osoba lakše upadne u oči, izgleda privlačnije i mlađe. Zato je u posljednje vrijeme sve popularnija estetska stomatologija čija je funkcija oblikovanje lijepog osmijeha. Jasno, ljepota i estetika danas uvelike ovise o kulturnom kontekstu pa se stoga u Africi ili u mezoameričkim kulturama lijepima smatraju isturpijani i kamenčićima ukrašeni zubi, na Dalekom istoku crni zubi, dok su to na Zapadu „biserno bijeli“ zubi. Mediji Zapada oni su koji izgled poznatih i slavnih osoba nameću kao ideale prema kojima bismo svi trebali težiti.

Nedavna istraživanja pokazala su da položaj osobe u društvu sve više ovisi o stanju zuba pojedinca, a sve manje o porijeklu i edukaciji. Veća je vjerojatnost da će oni s lošim, ružnim zubima (Slika 13) imati manje prilika za uspjeh i da će možda biti veća vjerojatnost odbijanja pri traženju određenih poslova. Zubi postaju novo mjerilo (ne)jednakosti i novi temelj za diskriminaciju jer su upravo lijepi, ravni i bijeli zubi vrlo bitan element fizičke privlačnosti (Barnes, 2010.). Osim toga, izrazito bijeli zubi indikacija su i bogatstva pojedinaca, naročito zato što je danas skupo priuštiti si „nove“ zube, odnosno njihovo izbjeljivanje, zubne ljuskice te implantate i ukrase. Razni ortodontski aparati i pomagala koriste se za stvaranje mjesta za nove, izlazeće zube i ravnanje postojećih (Slika 14). Ako su zubi pak premali, preslabi ili su loše oblikovani, na njih se mogu postaviti porculanske krunice. Za dobivanje „prirodne“ boje zuba ljudi sve češće koriste mnoga abrazivna sredstva kako bi ih izbijelili (Slika 15). Čak su i u antičkom Rimu, dok još nisu znali spriječiti ni raspadanje zuba, ljudi koristili prah za njihovo izbjeljivanje, a bogati su si

mogli priuštiti i nove zube te zlatne krune. Očito je da je i onda bilo vrlo bitno imati lijepe zube jer njihov izgled utječe na privlačnost osobe (Barnes, 2010.).

Najrasprostranjeniji oblik suvremene dentalne modifikacije je ukrašavanje zuba nakitom, točnije kamenčićima sličnim onima koje su koristile kulture Mezoamerike. Danas takvo ukrašavanje rade stomatolozi, a kamenčiće je kasnije lako ukloniti. U tu svrhu najčešće se koriste cirkoni (Slika 16), dok bogate osobe nerijetko umjesto cirkona stavljaju i dijamante. Osim kamenčića, u posljednje vrijeme sve su popularnije i zubne tetovaže, no one se, srećom, rade uglavnom na kruni te nisu rasprostranjene koliko i cirkoni. Čak su i zlatne krune donedavno bile popularne, no takav oblik ukrašavanja danas je sve rjeđi.

Jedan vrlo neobičan način ukrašavanja zuba javlja se među Afroamerikancima. Riječ je o ukrasima pod nazivom *grills* ili *grillz*, a najčešće ih nose reperske i hip-hop zvijezde, kao što su, primjerice, Lil Wayne, Nelly, Kanye West (Slika 24). *Grillz* su navlake ili krune napravljene od zlata, platine ili nekog drugog plemenitog metala, nerijetko ukrašene dragim kamenjem, osobito dijamantima (Slika 17). Moguće ih je posebno dizajnirati i po vlastitoj želji. Uglavnom se postavljaju na prednje zube gdje su vidljivi, a vrlo lako ih je odstraniti i ponovno postaviti. No nošenje *grillz*-a može prouzročiti mnoge oralne bolesti. Ako nisu kvalitetno napravljeni ili dobro pričvršćeni, mogu izazvati glavobolje i zubobolje, a u njima se skupljaju i bakterije koje su česti uzročnik infekcija desni. Kako bilo, ovakav oblik ukrašavanja zuba osobu čini vrlo prepoznatljivom, a s obzirom na materijal i način izrade *grillz*-a, samo rijetki si ih mogu priuštiti. U hip-hop kulturi smatraju se simbolom prestiža, a upravo zbog svoje skupocjenosti jasno nam je i da se osobe koje ih nose nalaze u visokoj poziciji u društvu. Nemaju apsolutno nikakvu drugu funkciju doli estetike i iskazivanja imućnosti (Barnes, 2010.).

Nedavno se u Japanu pojavilo i ukrašavanje prednjih zuba LED²⁴ lampicama kako bi osmijeh osobe koja ih je tako ukrasila svijetlio fluorescentnom svjetlošću (Vuković, Zukić i sur., 2011.). Poznato je da pojam estetike u Japanu ide u svakoju krajinost pa ne iznenađuje da osoba na ovakav način želi privući pažnju na sebe i svoje lice.

Također se sve češće javlja i turpijanje očnjaka te stavljanje navlaka zbog kojih osoba poprima „vampirski“ izgled (Vuković, Zukić i sur., 2011.). No za razliku od turpijanja zuba koje se odvijalo u prošlosti, ova modifikacija nema religioznu ili ritualnu

²⁴ Svjetleća diode (Enciklopedija. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=59111>)

svrhu ili pak svrhu promjene izgleda u opasniji i zastrašujući. Ovakav oblik modifikacije danas je zapravo povezan uz nešto vrlo neobično, a to je fasciniranost javnosti mitološkim bićima vampirima. Vampiri su čak donedavno smatrani strašnim noćnim čudovištima, a sada ih se u literaturi prikazuje mladima i vrlo privlačnima. Upravo zbog sve popularnijeg vampirskog izgleda Internetom se šire napuci o tome kako izoštriti zube, osobito kanine (očnjake), kako bi poprimili spomenuti izgled. Metoda koja se najčešće preporučuje je skraćivanje gornjih sjekutića dok se istovremeno očnjaci izoštravaju turpijanjem. No stomatolozi tako nešto najčešće ne žele učiniti jer se turpijanjem nepotrebno oslabljuje struktura zuba. Drugi način postizanja vampirskog izgleda uključuje postavljanje kruna izoštrenog oblika, ali pošto je i to modifikacija koja bi trajno promijenila zub, stomatolozi će vjerojatno odbiti sudjelovati i u toj opciji. Treća i vjerojatno najjeftinija metoda je postavljanje navlaka koje su nalik izoštrenim kaninima, a te navlake mogu se maknuti sa zuba u bilo koje vrijeme bez uzrokovanja ikakve štete na njima. U slučaju da osoba odluči trajno modificirati zube njihovim izoštravanjem, odnosno turpijanjem, može doći do mnogih loših posljedica (Sinclair, 2013.).

Iako se navedeni moderni oblici dentalne modifikacije i uljepšavanja ne čine onoliko bolnima i ekstremnima kao što je to, primjerice, turpijanje zuba u mezoameričkim kulturama, ipak utječu na zubnu caklinu te je oslabljuju, zbog čega dolazi do osjetljivosti na hranu i piće ekstremnih temperatura, promjene zagriža te do glavobolje ili bolova u čeljustima.

2. Simbolizam lubanje

2.1. Značenja

Usporedimo li današnji simbolizam lubanje s onim iz prošlosti, možemo uočiti da se on uvelike promijenio i da danas prevladava u modnim trendovima, dok je tijekom prošlosti imao dublje značenje. Lubanja, skrivena iza lica, vizualno je privlačna ljudska kost, zbog čega je vjerojatno i najfascinantnija. Smatra se da je ona u prošlosti upravo zbog toga simbolizirala život i ljudsku svijest. Danas je njezin simbolizam drugačiji, pa najčešće simbolizira prolaznost (života), smrt ili nešto zlokobno. U nekim krajevima označava zaštitu, snagu, moć, neustrašivost i mudrost te usmjerava, pomaže u pobjedi protiv smrti i preživljavanju teških razdoblja, a u ponekim slučajevima predstavlja i besmrtnost.

Lubanja se koristi(la) u svrhu:

- Uzrokovanja straha ili opreza
- Predstavljanja ispraznosti
- Simboliziranja neslaganja, slobodnog razmišljanja, buntovništva, nepopustljivosti, odvažnosti i hrabrosti pri susretu sa smrću i opasnosti
- Prikazivanja prebivališta moći i duše
- Slavlja života i sjećanja na mrtve
- Za sreću i zaštitu od zla
- Naznačivanja simpatičnog stila i mode ili jednostavno kao dekoracija ili atrakcija
- Ostalo (život nakon smrti, promjena, poštovanje, izvor znanja)

2.1.1. Strah ili oprez

Svima je dobro poznata lubanja s prekriženim kostima koja se najčešće može pronaći na bočicama s otrovom ili kontejnerima s opasnim kemikalijama (Slika 18). Taj znak za opasnost upozorava nas, osim na otrov, i na mnoga rizična mjesta, predmete, električnu struju i radioaktivnost. Može doći u mnogim bojama i oblicima te s popratnim informacijama o vrsti opasnosti zbog koje je postavljen, ali najčešće dolazi samo kao sličica jer je kao takva univerzalno razumljiva i ima jednako značenje za govornike

različitih jezika. Kao takva predstavlja simbol simbola tj. vjerojatno najprepoznatljiviji simbol općenito u svijetu.

Jedna od poznatijih lubanja nacistički je simbol SS divizije Drugog svjetskog rata pod nazivom *Totenkopf*²⁵ (Slika 19). Riječ je o oružanom zaštitnom odredu čiji je zapovjednik bio Heinrich Himmler²⁶, a odred je bio zaslužan za provođenje holokausta i nacističke ideologije. *Totenkopf* je njemački izraz za *mrtvačku glavu*, odnosno lubanju s prekrštenim kostima. Odred je po tom simbolu lubanje, kojeg su nosili na svojim kapama i uniformama, dobio ime, a za vrijeme Hitlera²⁷ bio je poznat po okrutnosti (Ullrich, 2002).

Isti takav simbol davno se koristio i na piratskoj zastavi poznatoj kao *Jolly Roger* (Slika 20). Pirati su je na svojim jedrenjacima pokazivali kako bi naglasili svoju nemilosrdnost prema svakome tko im se nađe na putu, a simbol lubanje s dvije prekrizene duge kosti na crnoj pozadini preuzeli su od brodskih kapetana koji su u svojim knjigama njime označavali nečiju smrt (Konstam, 1988). *Jolly Roger* vijorio se na brodovima pirata netom prije no što bi napali, opljačkali i nerijetko pobili posadu drugih brodova koji su im se našli na njihovim morskim putevima. Zato nas i danas ovaj simbol najčešće asocira na neki oblik opasnosti i blizinu smrti te ga se smjerno klonimo.

Ćele-kula kamena je kula sazidana 1809. godine u blizini Niša u Srbiji. Ono što je čini drugačijom i posebnom lubanje su uzidane u njene vanjske zidove (Slika 21). Tih se godina vodio rat između Srba i Osmanskog carstva oko Niša, velikog strateškog područja potrebnog Osmanlijama za prodor prema sjeveru. Srbi su u tom ratu doživjeli veliki poraz, a niški je paša²⁸ naredio da se odsjeku glave palih Srba, oderu te postave na zidine novoizgrađene kule visoke četiri metra. Njihov cilj bio je zastrašiti kršćane i pobunjenike te ih unaprijed upozoriti protiv mogućih ustanaka. Dugih su godina Osmanlije zastrašivale lokalno stanovništvo i štitile kulu, ne dopuštajući im da s nje skinu lubanje i zaslužno ih pokopaju. No oni su to pomalo i kriomice ipak uspijevali. Sveukupno su 952 lubanje bile uzidane u zidove, a danas ih je ostalo svega 58 (*Narodni muzej Niš*).

²⁵ Ova mrtvačka lubanja pronašla se na odorama Hitlerovog zaštitnog odjela *Schutzstaffel* (SS), nacističke vojne organizacije koja je ulijevala strah u kosti osoba koje su čuvali u koncentracijskim logorima, a i šire (ADL. <https://www.adl.org/education/references/hate-symbols/totenkopf>)

²⁶ Heinrich Himmler, zapovjednik organizacije *Schutzstaffel* (SS) i jedan od najmoćnijih pojedinaca u nacističkoj Njemačkoj (BBC. http://www.bbc.co.uk/history/historic_figures/himmler_heinrich.shtml)

²⁷ Adolf Hitler je bio na čelu nacističke Njemačke od 1934. do 1945. godine.

²⁸ Turski paša: glavar; visoki vojni i upravni dostojanstvenik u Osmanskom Carstvu i Egiptu (*Enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46941>)

2.1.2. Praznina i prolaznost

„Masoni ili „Slobodni zidari“ čine vjerojatno najpoznatije bratstvo na svijetu. Učenja im potiču iz drevnih filozofskih, religijskih i ezoteričnih misli i isprepletena su simbolizmom. Među brojnim masonskim simbolima često se pojavljuje lubanja s prekriženim kostima. Ona se nalazi u masonskim ložama i simbolizira smrt profanog i ponovno rođenje masonskog života. To ponovno rođenje je spiritualno, moralno i intelektualno. Ona predstavlja podsjetnik na sumornu istinu da je smrt zauvijek imanentna te nastoji potaknuti na razmišljanje o vlastitoj prolaznosti i na promišljanje o životu. Podsjetnik je na privremeni svijet kojim čovjek trenutno korača i poziv na duhovno i intelektualno buđenje. Položaj lubanje ispred prekriženih kostiju predstavlja pobjedu intelekta nad snagom, duhovnog nad fizičkim, uma nad tijelom. Iako se Slobodno zidarstvo snažno oslanja na kršćanstvo i judaizam, u masonskoj simbolici lubanja nema teološku dimenziju i ne sugerira što se nalazi iza ovozemaljske smrti, već nam želi reći da je život prolazan i da trebamo proživjeti naše živote s mišlju o tome i u skladu s vrijednostima morala i čestitosti“ (Lauc, u tisku).

Za slikarstvo Sjeverne Europe u 16. i 17. stoljeću karakterističan je motiv ispraznosti ili praznine, no često ga se može naći i na drugim područjima i u drugim razdobljima. Dolazi od latinske riječi „vanitas“, što znači „ispraznost“ ili „taština“, a u ovakvim kontekstima uglavnom obilježava beznačajnost života na zemlji (*Encyclopaedia Britannica*). Najčešće su ti motivi bili vrlo morbidni te je u njima bila očita pretjerana opsesija smrću i raspadanjem. Svrha slika naslikanih u stilu ispraznosti bila je podsjetiti ljude, odnosno promatrače na to da je život prolazan, užitak uzaludan, a smrt sigurna i nezaobilazna. Najčešći motiv i najznačajniji simbol sigurne smrti u srednjovjekovnom slikarstvu bila je upravo lubanja. Jedan od najpoznatijih prikaza lubanje kao simbola praznine ilustracija je Charlesa Allana Gilberta²⁹ iz 1892. „All is Vanity“ („Sve je isprazno“) (Slika 22). U njoj je lako uočljiva dvostruka slika – jedna koja prikazuje ženu koja se gleda u ogledalu, i druga koja prikazuje ljudsku lubanju. Prikaz ženske taštine i njene ljepote oduvijek je bila draga tema slikara kako kroz povijest, tako i danas, dok su lubanje često oslikavali ljubitelji pravca *Memento mori* (lat. „Sjeti se smrti“) iz 16. stoljeća u svojim prikazima moralnih alegorija (Slika 23). Cilj je cijelog umjetničkog pravca kroz umjetnička djela ukazati na prolaznost svega zemaljskoga i utjecati na njegovanje vlastite

²⁹ 1873. – 1929., američki umjetnik i ilustrator najpoznatiji po svom djelu *All is Vanity* (*Sve je isprazno*) (SandlotScience. http://www.sandlotscience.com/Ambiguous/Charles_Allen_Gilbert.htm)

savjesti kako bi duša u zagrobnom životu bila spašena i tako postala besmrtna (Groseclose, 1987).

2.1.3. Hrabrost i slobodno razmišljanje

Lubanje se kao simbol već dugo koriste u „bajkerskoj“ (motorističkoj) kulturi, ali i među vojnicima. Najpoznatija svjetska grupa motorista nalazi se u Sjedinjenim Američkim Državama pod imenom Anđeli pakla (eng. *The Hell's Angels*) i ima dugu povijest lutanja po američkim autocestama. Anđeli pakla osnovani su između 1940. i 1950. u Kaliforniji, a logo njihove zastave sadrži „lubanju smrti“ preuzetu sa znakova američkih vojnih eskadrila (Slika 24) (*Hell's Angels Motorcycle Club*). Upravo ta lubanja, kako i kod vojnih eskadrila, tako i kod motorista, smatra se odrazom njihove hrabrosti i odvažnosti. Taj simbol postao je njihovim prepoznatljivim znakom svuda u svijetu, a njime pokazuju da se ne boje opasnosti koje ih prate na cesti ili na bojištu. Bitno je napomenuti i da su Anđeli pakla tijekom godina djelovanja postali zloglasni zbog svog nasilnog ponašanja, zbog čega logo njihove zastave u ljudima budi strah i oprez (Cherry, 2005.).

Lubanje se također mogu pronaći na mnogim *coverima* albuma i plakatima *heavy metal* glazbenog pravca (Slika 25), no nisu ni *punk* i alternativni pravac iznimka. Njihovi pripadnici koriste lubanje kako bi naglasili pravo slobodnog mišljenja i neslaganja te svoje buntovništvo. Takvo razmišljanje može se naći i među mnogim motoristima, no ono što povezuje i buntovnike i motoriste su zapravo tetovaže lubanja (Slike 26 i 27). Svakome od njih tetovaža ima njihovo vlastito značenje i važnost; najčešće je to podsjetnik o njihovoj smrtnosti. Vojnici svoje tetovaže lubanja uglavnom krase oružjem, granatama ili orlovima, a motoristi im daju krila. Zvijezde s lubanjama pak simboliziraju besmrtnost, dok leptiri označavaju ponovno rađanje nakon smrti.

2.1.4. Prebivalište moći i duše

Stari su Azteci vjerovali da je glava izvor moći i energije čovjeka. Često su žrtvovali ljude svojim bogovima kako bi bili sigurni da će Sunce izaći sljedećega jutra. Koštane ostatke žrtava, osobito lubanje, izbjeljivali su, bojili te javno prikazivali. Očito je da su lubanje igrale veliku ulogu u španjolskom i aztečkom stavu prema smrti i životu nakon smrti. Za meksičke Azteke lubanje su predstavljale nešto pozitivno – ne smrt i strah

od smrti, već život i ponovno rođenje (Harner, 1977). Upravo je iz aztečke kulture izišao običaj dekoriranja oltara i lubanja cvijetom kadificom, što se i danas može pronaći u meksičkoj kulturi na Dan mrtvih³⁰.

Slično razmišljanje o lubanji imali su i Kelti³¹ koji su je smatrali prebivalištem duše. Istraživanja su otkrila da su lubanje koristili u svrhu ispijanja krvi svojih neprijatelja koje su usmrtili prilikom sukoba jer su vjerovali da će na taj način preuzeti snagu neprijatelja (Cuming, 1895; Balfour 1897). I krv vlastite rodbine pili bi iz njihovih lubanja kako bi poprimili njihove vrline.

Također su neka arheološka nalazišta pokazala da su kao žrtvu Kelti bacali lubanje u njima svete bunare. Nije u potpunosti jasan simbolizam ove žrtve, ali ako uzmemo u obzir da voda simbolizira čišćenje i pročišćavanje, a lubanja dušu, onda možemo zaključiti da su na taj način čistili duše preminulih i pripremali ih na zagrobni život (Bradley, 2012).

No ispijanje krvi iz lubanje nije bilo karakteristično samo za Kelte, već su to činili i stari Skiti³², Bugari, budisti, hinduisti i mnogi drugi. U Indiji se takva posuda izrađena od lubanje naziva kapala (Slika 28), a njihovi bogovi često su u umjetnosti prikazivani kako iz nje ispijaju krv. U tibetanskim samostanima se u kapalama umjesto krvi nudi žrtevno vino ili kruh koji se oblikuje da liči na ljudske oči, uši ili jezike, a sama kapala simbolizira pročišćene misli (Beer, 2003). U Tibetu je vrlo često iz lubanje preminulog oca pila cijela obitelj u njegovu čast i sjećanje (Laufer, 1923.).

2.1.5. Slavlje života i sjećanje na mrtve

U Meksiku 31. listopada počinje proslava Dana mrtvih koja traje do 2. studenog. Prema njihovom vjerovanju se u ponoć s 31. listopada na 1. studenog otvaraju vrata raja, a duše preminule djece ponovo se sastaju sa svojim obiteljima na jedan cijeli dan. Dan kasnije, 2. studenog, duše odraslih također dolaze iz raja uživati u svečanostima pripremljenim samo za njih (*Mexican Sugar Skull*). Riječ je zapravo o prazniku kojim Meksikanci slave život, a za njega se pripremaju čak nekoliko mjeseci unaprijed. Izrađuju se posebni oltari koji se ukrašavaju svijećama, cvijećem i velikim količinama hrane, za

³⁰ 31. listopada – 2. studenog.

³¹ Indoeuropski narodi s područja sjeverno od Marne (desnog pritoka rijeke Seine); 2. – 1. tisućljeće prije Krista (*Enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31134>)

³² Iranska nomadska plemena s ukrajinskog i južnoruskog područja; 700 godina prije Krista (*Enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56434>)

djecu se ostavljaju razne igračke, a odraslima se nude cigarete i alkoholna pića. No meksički Dan mrtvih najpoznatiji je po tradicionalnim malenim i šarenim kosturima i šećernim lubanjama (eng. *sugar skulls*). Šećerne lubanje (Slika 29) počele su se izrađivati iz glinenih kalupa još tijekom 18. stoljeća. Označavaju preminule duše čija se imena ispisuju na njihovo čelo te se zatim u sjećanje na preminule osobe postavljaju na oltar u kući ili na njihove nadgrobne spomenike (Slika 30). Izrađuju se što veće i šarenije, što ljepše, neobičnije i sa što većim osmjesima jer je upravo to čar praznika Dana mrtvih. Svima je najbitnije da što ljepšim lubanjama dekoriraju oltare kako bi zajedno s dušama svojih preminulih slavili i zemaljski i zagrobni život, a zanimljiva je činjenica da je većina lubanja i jestiva (Brandes, 1998).

2.1.6. Sreća i zaštita od zla

Drevni su narodi često u svojim kulturama lubanje koristili jer su vjerovali da one odbijaju zlo i bolesti. Lubanju se smatralo sjedištem inteligencije, duha i iskre ljudskog života. To što je lubanja najmanje podložna raspadanju također je ukazivalo na to koliko je jedan takav simbol snažan. Zato su se lubanje u takvim kulturama nosile ili prikazivale kako bi im pružile zaštitu i zdravlje.

Jedan takav primjer je i tradicija ljudi iz Bolivije koju bi mnogi smatrali neobičnom ili čak zastrašujućom. Obitelji postavljaju lubanje na oltare, štiju ih i traže da ih štite i podare im sreću. Lubanje se nose na groblja, gdje ih obitelji okrunjuju cvijećem, a u čeljust stavljaju zapaljene cigarete. Kapele često budu prepune ljudi koji pokušavaju pronaći savršeno mjesto za svoju lubanju, osobito na dan posebne mise koja se održava jednom godišnje. Ljudi tako vraćaju predodžbu o tome da nismo odvojeni od mrtvih, već da su život i smrt uvijek povezani. Neki lubanje u kapele nose u profinjenim staklenim kutijama ili na srebrnim pladnjevima, dok ih drugi donose u plastičnim vrećama, kutijama od cipela ili košarama (*Al Jazeera America*). Mnoge su lubanje ukrašene ručno ispletenim, svijetlim kapama, vatom u očima i krunama napravljenih od crvenih ruža i hortenzija. Često ih ljudi kupuju na grobljima od radnika koji lubanje uzimaju iz grobova preminulih koje je obitelj napustila ili je prestala plaćati račune, no mnogi posjeduju i lubanje članova vlastitih obitelji. Narodi starih kultura s gorja Anda vjeruju da ljudi imaju sedam duša, a jedna od njih nakon smrti ostaje u lubanji. Kada ljudi čuvaju i štiju lubanje, duša iz nje posjećuje ih u snovima i štiti od zla (*Al Jazeera America*).

2.1.7. U modi, kao dekoracija ili kao atrakcija

Danas posvuda oko sebe možemo vidjeti djevojčice, dječake, djevojke, mladiće, žene pa čak i muškarce s lubanjama otisnutim na odjevnim predmetima. U mnogim slučajevima lubanja na odjeći simbolizira neki oblik mačizma³³, no u posljednje je vrijeme popularna simbolika koja nam prikazuje nešto istovremeno slatko i opasno, pa se tako često može vidjeti i na odjevnim predmetima (Slika 31). Podrijetlo takve vrste nadrealizma i nije u potpunosti poznato, no pretpostavlja se da se u nadrealističkim situacijama lubanja može smatrati „slatkom“ i „simpatičnom“ zato što nas očne duplje lubanje zbog svoje veličine na licu (odnosno kostima lica) mogu podsjetiti na dijete (Gross, 2016.). A djeca su nam, dakako, tako malena s velikim očima uistinu slatka i simpatična.

U španjolskoj i meksičkoj aztečkoj kulturi tijekom Srednjeg vijeka lubanje su bile vrlo snažan simbol. U Španjolskoj su se one koristile za označavanje ulaza u groblje. Međutim, u srednjovjekovnoj Europi kosti pokopanih nisu dugo ostavljane na groblju. Nakon sedam godina iskopavane su i postavljane u zajedničku grobnicu – kosturnicu, koju su ujedno i krasile. Još i danas mnoge europske katedrale iz Srednjeg vijeka imaju grobnice pune lubanja i kostiju (Wensbo, 2016.).

Korištenje kostiju i lubanja za dekoraciju i samu izgradnju raznoraznih građevina, a ponajviše grobnica, počelo je davno za vrijeme prvih masovnih smrti ili ubojstava, bilo zbog rata, bolesti ili nečeg trećeg. U mnogim se slučajevima nije znalo što napraviti s tolikom količinom ljudskih ostataka pa su se kosti i lubanje koristile kao dekoracija. Jedna takva najpoznatija mjesta su, primjerice, podzemlje Pariza i kosturnica, odnosno kapelica u Sedlecu u Češkoj. Važno je spomenuti da to nisu jedina takva mjesta u svijetu – ima ih vrlo mnogo, ali za potrebe ovog rada predstavljena su samo ova dva.

Podzemlje Pariza sadrži mračne i uske katakombe s kosturnicama dugačke čak više od 300 kilometara. Tijekom sredine 18. stoljeća pariška groblja i tuneli ispod crkava postali su toliko krcati ljudskim ostacima da su ljudi počeli nalaziti kosti i u zidovima vlastitih podruma. Jedino rješenje za prenapučenost groblja koje su tada mogli pronaći bili su podzemni tuneli. Tijekom 1780-ih su se godina kosti počele seliti u katakombe u kojima se danas nalaze ostaci oko šest milijuna ljudi. Zidovi su obloženi dugim kostima i lubanjama, što te kosturnice istovremeno čini prelijepima i zastrašujućima te privlači mnoge zainteresirane posjetioce (Slika 32). U današnje vrijeme te jezive katakombe velika

³³ Oblik ponašanja u kojem se ističe i/ili nameće muškost.

su turistička atrakcija i okupljalište mladih, a nerijetko se one koriste i kao koncertne dvorane zbog svoje posebne akustike i atmosfere koju stvaraju (*Catacombes*).

Popularnost poznate kapelice-kosturnice Sedlec u Češkoj Republici seže čak do 13. stoljeća kada je opat istoimenog samostana donio zemlju sa svog putovanja u Jeruzalem, mjesta Kristova groba. Svetu je zemlju prosuo po groblju u Sedlecu, što je groblje učinilo najpoželjnijim mjestom za ukop na tom području i šire. U kosturnici Sedlec pokopano je više od 40.000 pojedinaca, a kada je mjesto postalo prenapučeno, osobito u vrijeme kuge, ostaci su se selili u grobnice kako bi na groblju mogli biti pokopani tek preminuli. Godine 1870. obitelj Schwarzenberg³⁴, tadašnji vlasnici zemlje na kojoj se kapelica nalazila, zaposlila je drvorezbara Františka Rinta da kosturnicu umjetnički uredi od samih koštanih ostataka (*Atlas Obscura*). Rint je izbijelio sve kosti kako bi kapelica izgledala što ljepše te je od njih izradio viseći svijećnjak i grb obitelji Schwarzenberg (Slike 33 i 34). Ondje se mogu naći i stupovi napravljeni od lubanja i dugih kosti, stolni svijećnjaci, pehari te raznorazni ukrasi i izložene lubanje s tragovima ozljeda različitog srednjovjekovnog oružja (Slike 35 i 36). Kapelica u Sedlecu i danas stoji otvorena kao podsjetnik na prolaznost ljudskog života i neizbježnost smrti svakome tko se usudi posjetiti je.

2.1.8. Ostalo

U elizabetanskoj se Engleskoj lubanja nosila kao dekoracija na prstenu. Obično je prikazivana bez donje čeljusti, što je u to vrijeme predstavljalo nemoralne i seksualno nečiste osobe, svodnike i prostitutke koji bi takav srebrom izrađeni prsten u javnosti nosili na srednjem prstu kako bi ih se lakše prepoznalo (Marston, 1965; Taylor i Henley, 2012.)

U arhitekturi Središnje Amerike je pak velika količina lubanja na jednom mjestu obično označavala žrtvu ljudi za neko božanstvo, zbog čega je očito da je takva simbolika u potpunosti drugačija od one europske u sličnoj situaciji (Harner, 1977).

U Tibetu su budisti i hinduisti često izrađivali bubnjeve od lubanja (*damaru*). Koristili su dvije lubanje, jednu mušku i jednu žensku, čija bi tjemena pričvrstili i mjesto pričvršćivanja ukrasili, a bubanj bi poprimio oblik pješčanog sata (Slika 37) i simbolizirao govor, odnosno radosnu riječ (Beer, 2003). Izrađivali su se od „moćnih“ predmeta jer se

³⁴ Češko-njemačka aristokratska obitelj, jedna od najstarijih i najbogatijih u Središnjoj Europi. (*Český Krumlov*. http://www.ckrumlov.info/docs/en/mesto_histor_schwar.xml)

smatralo da pomažu u tantričkim ritualima, a te dvije lubanje simbolizirale su dvojstvo (crveno sunce/bijeli mjesec, žensko/muško i put mudrosti/put metode) te štitile od zla.

U Papui Novoj Gvineji muškarci plemena Kerewa koristili su plosnate kuke (tzv. *agiba*) nalik ukrašenim plosnatim figurama za izlaganje trofeja, odnosno lubanja (Slika 38). Ukrasi *agibe* uvijek su prikazivali vrlo važne pretke ili osnivače plemena, a samo su ih lovci na glave mogli ukrašavati jer su oni lubanjama darivali duhove čije moći su održavale njihove zajednice. Svako pleme imalo je jednu ili dvije *agibe* koje su se nalazile u posebnom prostoru njihove obredne kuće. Na njih su vješane lubanje ubijenih neprijatelja, a nerijetko su morali graditi i platforme koje bi podržavale težinu sve većeg broja lubanja. Tako je *agiba* prepuna lubanja predstavljala oltar, ali i izvor natprirodnih moći, a često je bila i simbol statusa plemena te označavala njegovu snagu i uspjeh u ratovima i lovu na glave (*The Metropolitan Museum of Art*).

U nekim dijelovima Papue Nove Gvineje lovci na glave pak ukrašavaju lubanje, što je čak postalo i uglednim oblikom umjetnosti (Slika 39). Oslikani portret na lubanji može simbolizirati početnikov prvi plijen u inicijaciji, može biti riječ i o nekom velikom ratniku, snažnom neprijatelju, ali i o nekoj značajnoj ili prelijepoj osobi. U svakom slučaju, portret označava preminulu osobu, bilo prijatelja ili neprijatelja, a prema njoj se iskazuje veliko poštovanje. U sam lov na glave mnogi su se muškarci upuštali zbog sporta, a u nekim se plemenima lov smatrao dužnošću jer je bio izvor njihova ponosa i simbol identiteta muškosti. Ukrašene lubanje vlasništvo su obredne kuće u kojoj su muškarci provodili većinu svoga vremena. Tek nakon što su prošli inicijaciju i ulovili svoj prvi plijen, dopušteno im je u kuću. U njoj su se odvijale mnoge muške društvene aktivnosti, uključujući i sastanke, umjetničke podvige, vjerske rituale i obrede inicijacije. Jedno od takvih plemena koje se bavi oslikavanjem lubanja je pleme Sepik iz Papue Nove Gvineje. Oni oslikane lubanje zakopavaju ispod potpornih stupova obrednih kuća, njima ukrašavaju prozore i krovne vijence ili ih jednostavno drže izložene na posebnim policama te ih nose na obredne pogrebne plesove (*Documentary Educational Resources*). Ukrašavanje lubanja iz obrednih razloga prakticiraju još i plemena Dayak s Bornea, Merauke iz Indonezije, Ifugao s Filipina, Palaung i Naga iz Burme, Attapu iz Laosa, Iatmul i Asmat iz Papue Nove Gvineje. Svako pleme ukrašava lubanje na svoj način i iz svojih posebnih razloga, od kojih su najprominentniji klanjanje lubanjama predaka u sjećanje na njih ili ukrašavanje lubanja školjkama tako da one prekriju sve otvore (očne duplje, nos i usta) kako bi spriječile ulazak zla u dušu i tijelo njihovih predaka u zagrobnom životu (*Tribal Art Asia*).

Baron Samedi u haicánskom voodoou predstavlja lou³⁵, jednog od duhova koji se u voodoo ritualima priziva kako bi prihvatio žrtve i ispunio želje. Samedi se prikazuje u odijelu, sa šeširom, bijelim licem nalik lubanji ili čak lubanjom umjesto lica, kao da je pripremljen za pokop (Slika 40). Haicáni ga smatraju loom, odnosno simbolom smrti ili uskrsnuća i gospodarom groblja. Često ga prizivaju i u slučajevima kada im je potrebno liječenje, osobito na samrti, jer je Samedi onaj koji ponovo daje život ili duše prihvaća u zagrobni život. Živi na mjestu gdje se križaju svjetovi živih i mrtvih, a kada netko umre, on im sam iskopava grob i čeka njihovu dušu nakon što im je tijelo pokopano te ih vodi u podzemlje (Jefferson, 2012).

U haicánskom se voodoou lubanje smatraju simbolima ponovnog rađanja, a svijeće u obliku lubanja koriste se kao medijatori u ritualima za prizivanje loa. Mogu biti obojane ovisno o svrsi i o utjecaju koji se želi imati na lou. Bijele lubanje koriste se u ritualima prizivanja zaštite i izlječenja, ali i za duševno čišćenje. One se pale i u sjećanje na mrtve. Crvene se u magiji koriste u ljubavi, osobito kada je potrebno baciti kletvu na suparnika, ili za rješavanje problema u vezama. Crne su za izricanje kletvi, prizivanje smrti ili sreću u kockanju. Zelene se pale kako bi se došlo do novca kojeg nam netko duguje, a vjeruje se i da pomažu u liječenju mentalnih bolesti. Žute su vrlo rijetke, a njima se upravlja tuđom voljom. Svijeće izvana crne, a iznutra crvene boje pale se kako bi se otjeralo zlo i negativnosti, kako bi se osoba koja zapali takvu svijeću očistila od loših utjecaja i skinula sa sebe uroke i kletve koje je netko na nju bacio. Svjetlucave svijeće boje ugljena pak naglašavaju kratki vijek života, a koriste se u svrhu štovanja predaka (Anonymous, 2014).

Malo tko nije čuo za kontroverzne kristalne lubanje (Slika 41) i mit o tome da one vlasniku donose nadnaravne moći. Napravljene od čistog ili obojenog kristala ili kvarca, malene ili veličine prave ljudske lubanje – mogu se naći svakakvih oblika posvuda u svijetu, no nitko zapravo ne zna otkud one dolaze. Vjeruje se da im je podrijetlo u Središnjoj Americi, u mezoameričkim civilizacijama. Mnogi smatraju da su kristalne lubanje ostaci davno izgubljenih civilizacija i da zapravo predstavljaju neki oblik računala koja bilježe energiju i vibracije oko sebe (Bowen i sur. 1988) koje zatim projiciraju u obliku slika osobama koje stupe s njima u kontakt. No arheolozi se uglavnom ne slažu s takvim spekulacijama. Sudeći po povijesnim otkrićima i znanju o Aztecima,

³⁵ Loa – u voodoo tradiciji Haitija i Louisiane predstavlja duhove ili božanstva koja mogu ispuniti želje te nagraditi ili kazniti pojedince na temelju njihovi postupaka u životu. (*Voodoo: Principles, History & Gods*. [https://www.white-magic-help.net/About White Magic/Voodoo History Basic Principles Background.html](https://www.white-magic-help.net/About%20White%20Magic/Voodoo%20History%20Basic%20Principles%20Background.html))

pretpostavljaju da su za njih kristalne lubanje predstavljale upravo njihove bogove. U prilog arheolozima idu i dokazi o tome da je većina kristalnih lubanja izrezbarena nekim suvremenim načinima i oblicima i nikako ne mogu biti starije od 1000 godina. Međutim, Maye spominju 13 drevnih lubanja koje navodno sadrže odgovore na najveće misterije svemira, a njihovo znanje bit će dostupno tek onda kada se sve nađu na istome mjestu. Kako bi se svih 13 kristalnih lubanja moglo okupiti, ljudska rasa trebala bi najprije dovoljno moralno i duhovno evoluirati kako ne bi iskoristila dano znanje u pogrešne svrhe (Bowen i sur. 1988).

Izravnavanje glave oblik je trajnog produljivanja glave, odnosno lubanje na način da se omota glava malog djeteta još onda kada je u procesu formacije. Jednostavnije metode produljivanja uključivale su svakodnevni pritisak na glavu djeteta ili masažu glave dok ona ne poprimi željeni oblik, a kasnije su se počele koristiti razne tkanine, ali i dvije daske koje su se stavljale oko glave i vezivale (*Ancient Origins*). Tako se sužava dijametar lubanje, a kranij raste u visinu i/ili unatrag. Afričke kulture prakticirale su preoblikovanje lubanja članova svojih plemena kako bi na taj način uljepšale osobe i poboljšale njihov društveni status. Izduljena lubanja osobe također je implicirala njenu visoku inteligenciju i duhovnost. Ovakva deformacija lubanje sličnu je ulogu igrala i u kulturama Egipćana, Maya, Inka, plemena Chinookan iz Sjeverne Amerike te u Brazilu, Australiji i Iraku (*Ancient Origins*). Arheološki nalazi pokazali su da su se lubanje izduživale čak 10.000 godina prije Krista, a takve pronađene lubanje najčešće datiraju oko 5000 godina prije Krista.

Čak donedavno je pleme Mangbetu u Demokratskoj Republici Kongo omotavalo glave svoje djece komadima tkanine, a kada bi se dosegao željeni oblik, tkanina bi se odstranila. Cijeli taj postupak nije se mogao obrnuti. Oni taj običaj nazivaju *lipombo*, a među njima je izduljena glava bila simbol statusa i vladajuće klase, a zatim ideal ljepote. Nerijetko su na tjeme stavljali i neki oblik košare i posebno uređivali kosu kako bi im glave djelovale još duže (*Afritorial*). Osim u Africi, lubanje su se u suvremenom razdoblju produljivale i u Oceaniji na otocima Vanuatu i Borneo, te u Francuskoj, no tijekom kasnog 19. i sredinom 20. stoljeća mnogi su tu tradiciju uljepšavanja napustili (*Australian Museum*).

3. Zaključak

U ovome smo radu pokušali pronaći odgovor na pitanje zašto bi netko htio proživjeti bolove prouzrokovane preinakama zuba te odgonetnuti ulogu lubanje kao simbola u formiranju kulturne svijesti i izražavanja. Da bismo došli do odgovora, bilo je potrebno proučiti kulture povijesti i današnjice u potrazi za razlozima koji su doveli do prelaska simboličkog u materijalno te potaknuli oživljavanje naizgled običnih predmeta.

Živimo u multikulturalnom okruženju, a kultura je središte identiteta čovjeka. Na temelju kulture oblikujemo svoje stavove, način razmišljanja i svoju percepciju ljepote, statusa ili prestiža. S obzirom na to da se unutar gotovo svake kulture teži očuvanju njenih vrijednosti, običaja, obreda i pojedinačnih elemenata, nije neobično da su mnoge stare simbolike povezane uz zube i lubanju prisutne još od pradavnih vremena. Globalizacija i tehnološki napredak doveli su do povezivanja različitih kultura, čime je došlo i do razmjene razmišljanja, uvjerenja i vjerovanja.

Tako su zubi danas u zapadnoj kulturi postali značajnim indikatorom ljepote. Ljudima je u prirodi uspoređivati se s drugima te donositi prosudbe na temelju fizičkog izgleda. Privlačan izgled za sobom često povlači (svjesno ili podsvjesno) mišljenje da kod osobe postoje i druge pozitivne kvalitete poput inteligencije, višeg društvenog statusa i boljeg ekonomskog statusa, što nije nužno istinito. Međutim, navedene osobine potvrđeni su čimbenici koji se promatraju i traže pri odabiru reproduktivnog partnera. Tijekom evolucije u ponašanje ljudi ugrađeni su mehanizmi koji pomažu u brzom donošenju procjena o prirodi ili drugim ljudima pa nije neobično da se i danas mišljenja o drugima stvaraju već na prvi pogled. Upravo se zato vrlo često i manjina prilagođava navikama većine u društvu, a nerijetko je razlog veća reproduktivna uspješnost većinskog obrasca ponašanja (Barnes, 2010.). Jednostavno rečeno – prilagođavanje većini donosi društvene, ali i biološke nagrade. Ako većina unutar neke kulture ili društva sudjeluje u namjernoj dentalnoj modifikaciji i uspješnije se reproducira, onda možemo očekivati da će se takva tradicija nastaviti i u budućim generacijama. Naravno, pojedinci mogu imati i osobne razloge zbog kojih prakticiraju modifikaciju, a koja nije povezana s prilagođavanjem većini, ili baš suprotnu motivaciju, kao što je to slučaj s *grillz* ukrasima za zube kojima se naglašava posebno visoki imovinski status. Kako bilo, očito je da su mnoge dentalne modifikacije prouzrokovane namjerno i uglavnom s nekom svrhom jer je bilo potrebno

izdržati bolove kako bi one mogle biti napravljene, što ne bi bilo moguće ukoliko osoba ne bi vjerovala da od takvih postupaka ima određene koristi (Barnes, 2010.).

Lubanja je kroz djelovanje konzumerizma pretvorena u objekt lažnog zastrašivanja i buntovništva. Danas se oko nas javlja sve više, no njena je simbolika u prošlosti i u drevnim kulturama bila mnogo „jača“, odnosno prominentnija no što je sada. Sve rjeđe ima religioznu ili spiritualnu simboliku i uglavnom se koristi kao simbol u svrhu pobune i revolucije ili kao upozorenje na neposrednu opasnost. Konzumerizam je upio karakteristike mnogih kultura i prilagodio ih potrebama potrošača. Zato danas lubanje možemo vidjeti na mnogim predmetima poput jakni motorista i *covera* albuma sa svrhom naglašavanja opakosti, a sve češće ih vidamo i za Noć vještica kada krase vrtove, prozore i unutrašnjosti kuća kako bi stvorile sablasni i mistični ugođaj. Sve je to dovelo do komercijalne prezasićenosti simbolom koji sve više gubi na značenju i čija slaba buntovnička crta znači nešto još samo nezadovoljnom društvu. Ipak, usprkos svemu, lubanja i dalje ima posebnu simboličku vrijednost za čovjeka, što se može iščitati iz raznovrsnosti njezinog značenja koje je ovdje prikazano. I vjerojatno će tako biti i u budućnosti jer sve misli pojedinca, kultura društva i razvoj čovječanstva proizlaze iz istog mjesta, skrivenog iza maske lica, a prepunog mističnog i simboličkog značenja.

4. Prilozi

Slika 1 Utjecaj lule na caklinu i oblik zuba

Slika 2 Zlatni most Etruščana (kopija iz perioda od 1901. – 1930. godine)

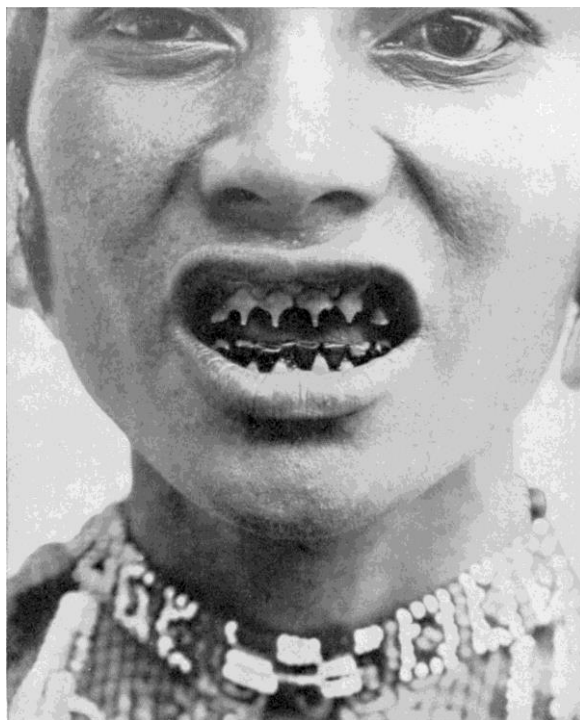
Slika 3 Umjetni zubi Rimljana pričvršćeni zlatnim mostom (kopija iz perioda od 1901. – 1930. godine)

Slika 4 Mlada gejša boji zube crnom bojom (Tsukioka Yoshitoshi, Japan 1839. – 1892.)

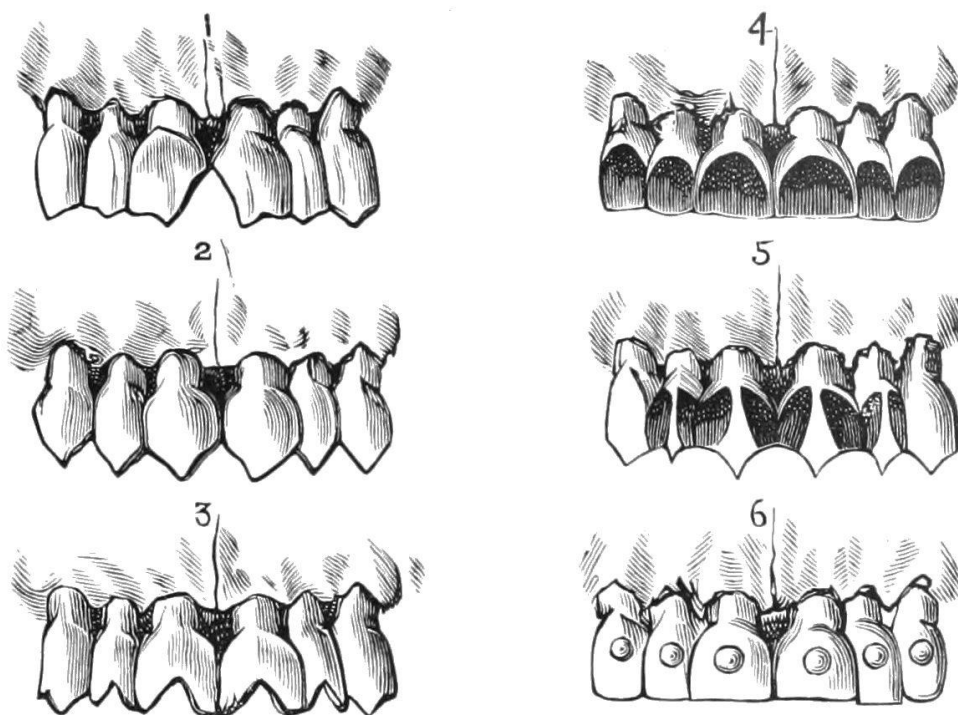
Slika 5 Žena s Tajlanda s crno obojenim zubima; ovako se na Tajlandu zubi boje i danas

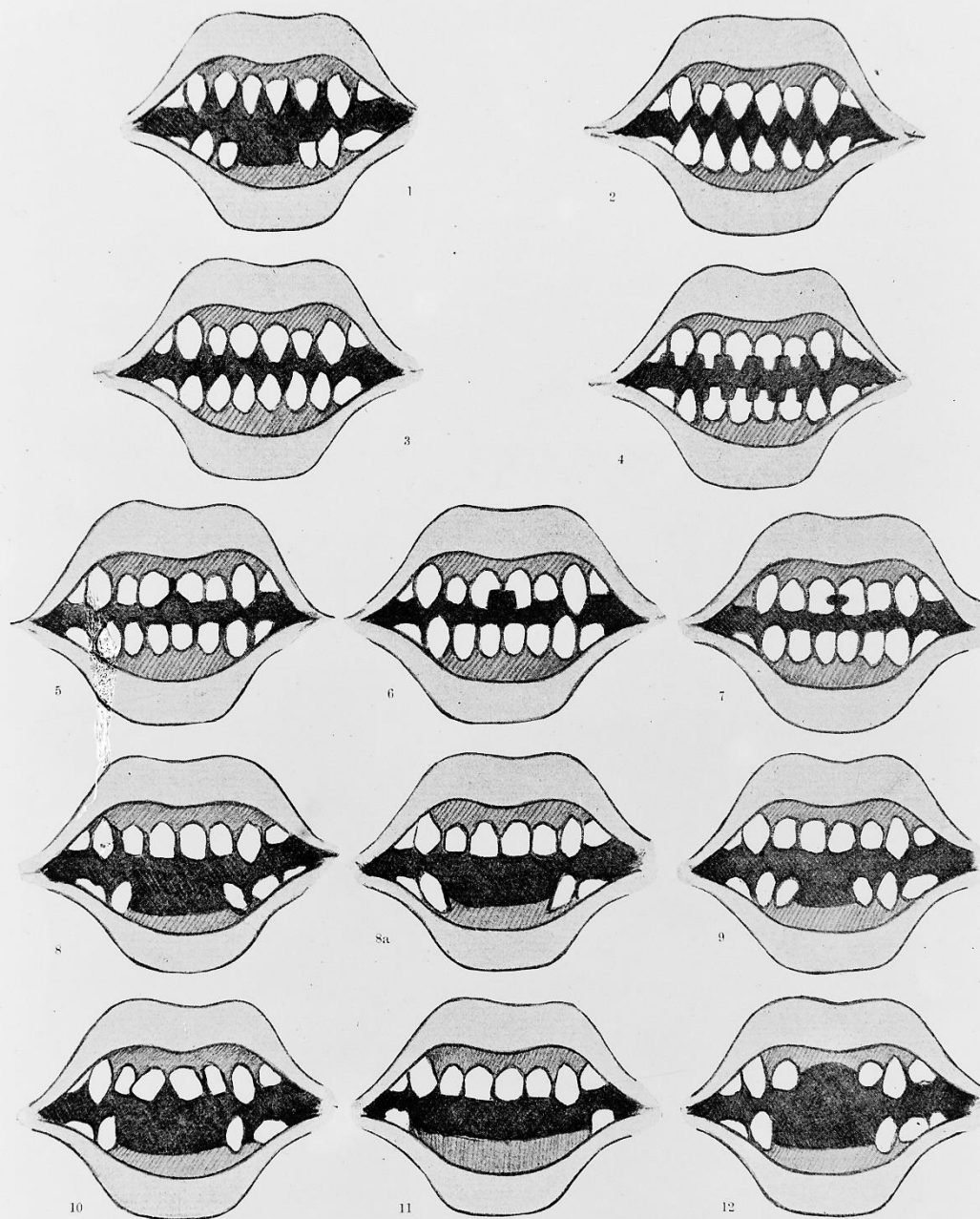
Slika 6 Izbrušeni rubovi sjekutića na ženi s Filipina

Slika 7 Izoštreni sjekutići djevojke iz Afrike

Slika 8 Načini ukrašavanja zuba malezijskih plemena

R. G. ANDERSON

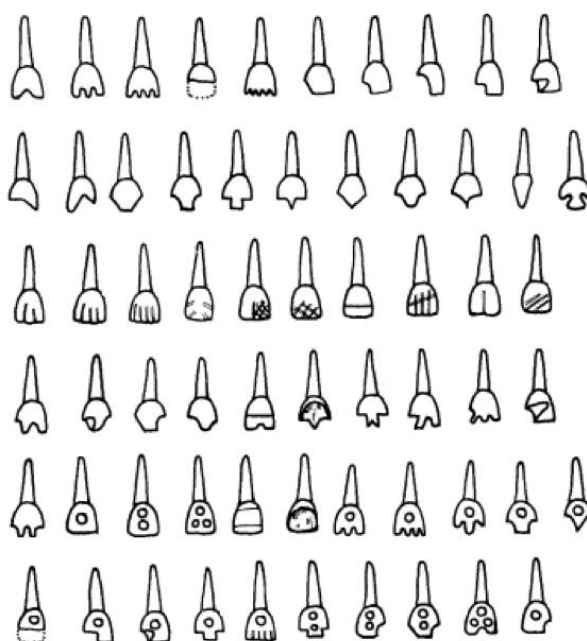
EXTRACTION AND MUTILATION OF TEETH

1. Extraction of lower and pointing of upper incisors. (Nyam-nyam).
- 2, 3 and 4. Sharpening and pointing of incisors and two lower canines. Various designs in use by the Zandeh Nyam-nyam.
- 5, 6 and 7. Sharpening and notching of central upper incisors by the Avungara (or Royal House).
- 8, 8a and 9. Removal of all or only the central lower incisors, with alterations in direction of the unopposed teeth. (Gebelawi Nyam-nyam, Makrakka, Bagaro and Gour).
10. Extraction of four lower, with separation of upper central incisors. (Bakka).
11. Extraction of four lower incisors and two lower canines. (Gour).
12. Extraction of four lower and two upper incisors. (Gour).

Slika 9 Ukrašavanje zubi plemena Zande sa sjevera Sudana

Slika 10 Mayanski kamenčići u zubima

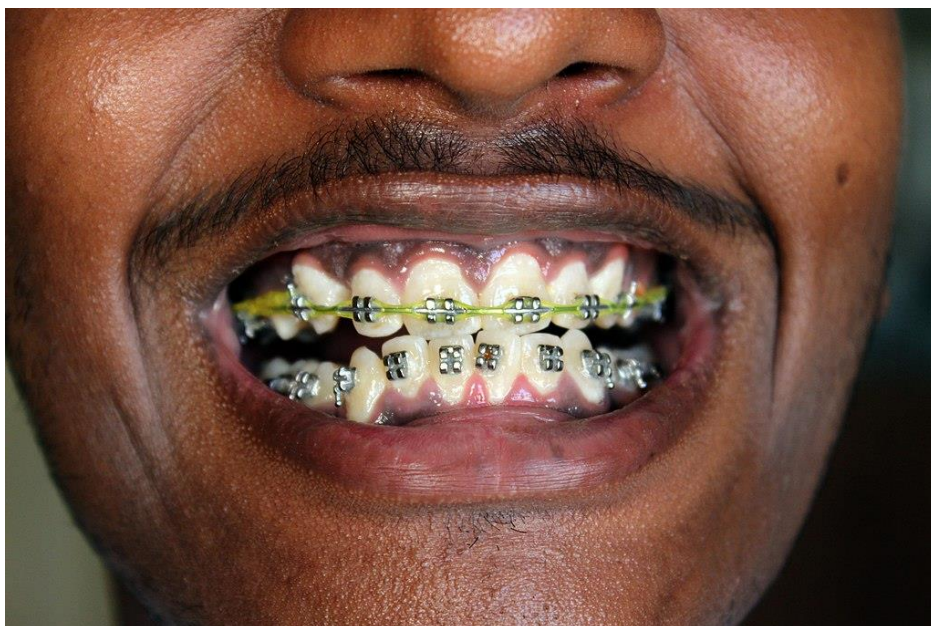
Slika 11 Dentalne modifikacije u kulturama mezoameričkih plemena prema antropologu Javieru Romeru; uključuju turpijanje, kamenčiće, ureze i žljebove

Slika 12 Ogrlica od ljudskih zuba nošena kao amajlija ili upozorenje neprijateljima

Slika 13 Neprivlačni zubi; takvima se mogu smatrati i oni premaleni, preveliki, nepotpuno zubalo ili razmaci među zubima, zubi žute boje, bolesni zubi i sl.

Slika 14 Takozvani zubni aparatić, ortodonsko pomagalo za ravnanje zuba

Slika 15 Moderni načini izbjeljivanja zuba mogu ih izbijeliti za čak nekoliko nijansi

Slika 16 Ukras na zubu

Slika 17 Grillz - zlatni umeci na zubima

Slika 18 Znakovi opasnosti

Slika 19 Totenkopf, simbol nacističkog odreda iz Drugog svjetskog rata

Slika 20 Jolly Roger - piratska zastava

Slika 21 Čele-kula u Nišu u koju su uzidane lubanje poginulih Srba

Slika 22 All is Vanity („Sve je isprazno“), Charles Allan Gilbert, 1892.

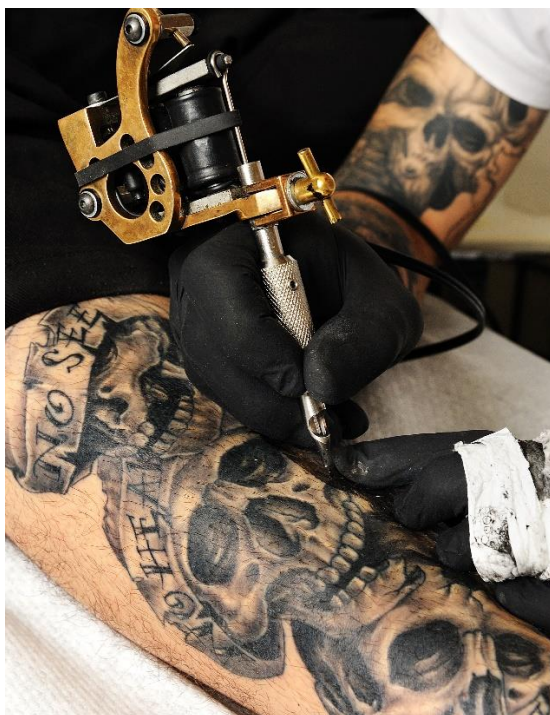
Slika 23 Vanitas Still Life with a Tulip, Skull and Hour-Glass („Mrtva priroda s tulipanom, lubanjom i pješčanim satom“), Philippe de Champaigne, 17. stoljeće

Slika 24 Logo Andela pakla (Hell's Angels)

Slika 25 Plakat glazbenog pravca sa simbolom lubanje

Slika 26 Tetovaža lubanje – samostalni simbol

Slika 27 Tetovaža lubanje s orlom – simbol slobode i moći

Slika 28 Kapala - posuda od lubanje iz koje se pila krv

Slika 29 Sugar skulls (šećerne lubanje)

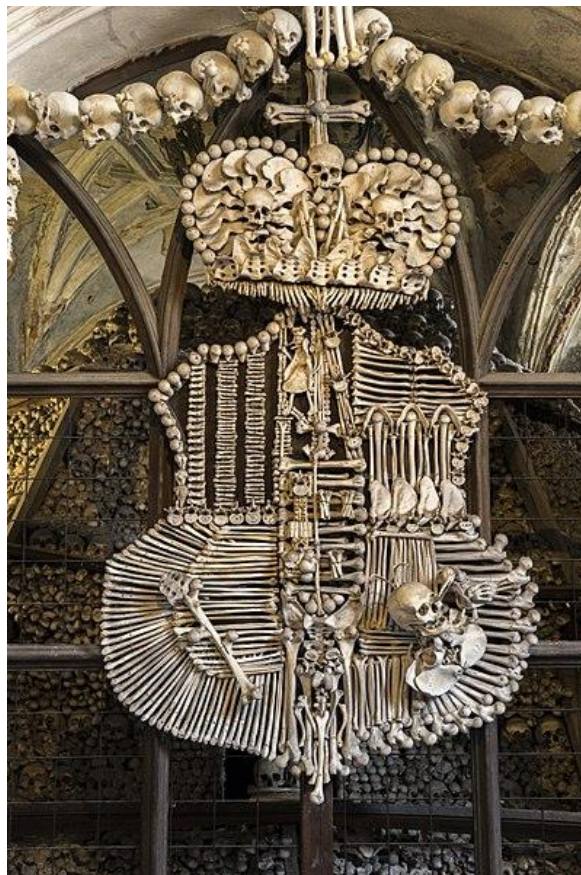
Slika 30 Oltar za vrijeme Dana mrtvih prepun šarenila i darova za preminule

Slika 31 Lubanje u modi

Slika 32 Podzemlje Pariza

Slika 33 Sedlec; grb obitelji Schwarzenberg

Slika 34 Sedlec; viseći svijećnjak

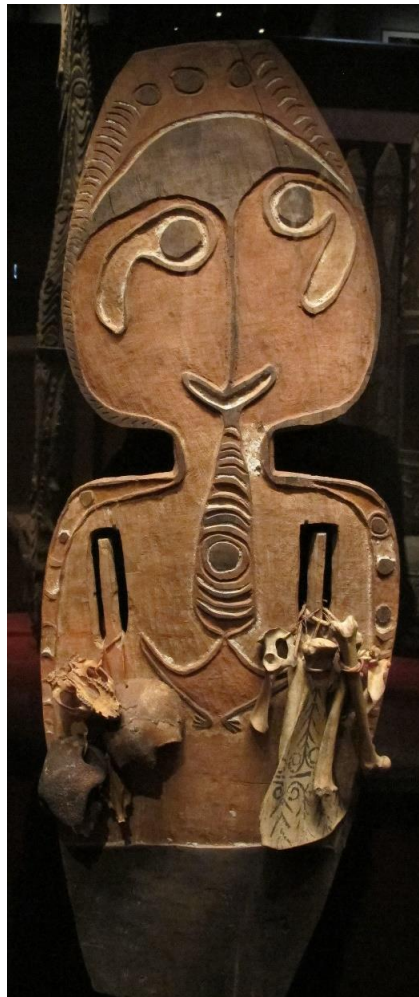
Slika 35 Sedlec; pehar i ukrasi od lubanja

Slika 36 Sedlec; izložene lubanje i viseći svijećnjak

Slika 37 Damaru - bubanj od lubanja

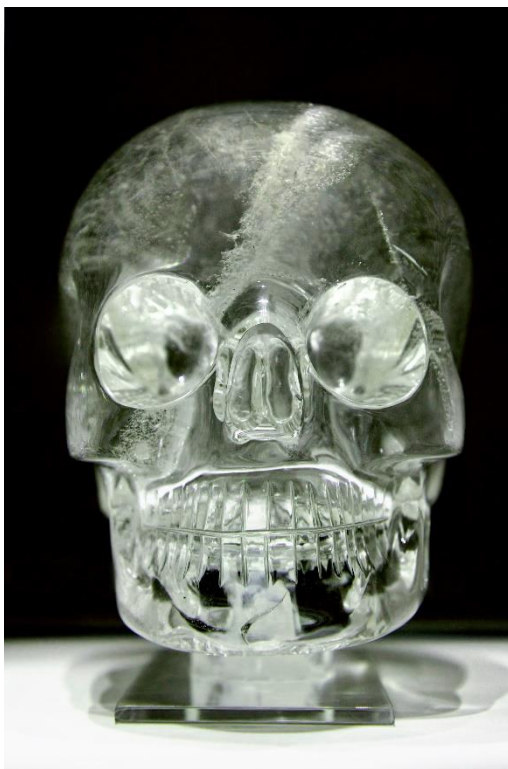
Slika 38 Agiba - kuka za lubanje

Slika 39 Ukrašena lubanja, Papua Nova Gvineja

Slika 40 Baron Samedi

Slika 41 Kristalna lubanja iz kolekcije Britanskog muzeja u Londonu, Rafal Chalgasiewicz, 2009.

Literatura

- Al Jazeera America. *Skulls and souls: Bolivian believers look to the spirit world*. <http://america.aljazeera.com/>. Pristupljeno 28. kolovoza 2018.
- Afritorial. 2013. *Tribe: The Mangbetu – the Head Elongation Fashionistas of Central Africa*. <https://afritorial.com>. Pristupljeno 2. rujna 2018.
- Ancient Origins. 2013. *The World-wide Mysterious Phenomena of Elongated Skulls*. Rita Louise. www.ancient-origins.net. Pristupljeno 2. travnja 2018.
- Anonymous. 2014. *Spiritual Information: What are the different candle styles*, <https://spiritinfo.blogspot.hr>. Pristupljeno 1. prosinca 2017.
- Atlas Obscura, *Sedlec Ossuary “bone church”*, www.atlasobscura.com. Pristupljeno 20. kolovoza 2018.
- Australian Museum. *Headshaping*. <https://australianmuseum.net.au>. Pristupljeno 3. rujna 2018.
- Balfour, H. 1897. Life History of an Aghori Fakir; with Exhibition of the Human Skull Used by Him as a Drinking Vessel, and Notes on the Similar Use of Skulls by Other Races, *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 26: 340-357.
- Barnes, D. 2010. *Dental Modification: An Anthropological Perspective*. University of Tennessee, SAD. Pristupljeno 13. kolovoza 2018.
- Beer, R. 2003. *The Handbook of Tibetan Buddhist Symbols*. Serindia Publications Inc. Chicago, SAD.
- Botting, D. 1978. *The Pirates*. Time-Life Books, Virginia, SAD.
- Bowen, S., Nocerino, F.R.N., Shapiro, J. 1988. *Mysteries of the Crystal Skulls Revealed*. J & S Aquarian Networking. Pacifica, SAD.
- Bradley, I. 2012. *Water: A Spiritual History*. A & C Black. Edinburgh, VB.

- Brandes, S. 1998. Iconography in Mexico's Day of the Dead: Origins and Meaning, *Ethnohistory*. 45(2): 181-218.
- Brandes, S. 1998. The Day of the Dead, Halloween, and the Quest for Mexican National Identity, *The Journal of American Folklore*. 111(442): 359-380.
- Buchli, V. *Material Culture: Critical Concepts in the Social Sciences*. 1(1): 140. Taylor & Francis. VB.
- Catacombes. *Catacombes*. www.catacombes.paris.fr. Pristupljeno 29. kolovoza 2018.
- Cherry, P. 2005. *The Biker Trials: Bringing Down the Hells Angels*. ECW Press. Toronto, Kanada.
- Cuming, H.S. 1895. On skull goblets. *The Journal of the British Archaeological Association*. N.S. Str. 235-241.
- DeMello, M. 2014. *Inked: Tattoos and Body Art around the World*. ABC-CLIO. Santa Barbara, SAD.
- Diaconu, D., Vitalariu, A. i sur. 2014. Religious and Spiritual Concepts in Dental Practices in Ancient Orient. *International Journal of Medical Dentistry*. Vol. 4.
- Documentary Educational Resources. *Skull Art in Papua New Guinea*. www.der.org. Pristupljeno 28. kolovoza 2018.
- Encyclopaedia Britannica. *Vanitas*. www.britannica.com. Pristupljeno 14. ožujka 2018.
- Ese Ne Tekrema. *West African Wisdom: Adinkra Symbols & Meanings*. <http://www.adinkra.org/htmls/adinkra/esen.htm>. Pristupljeno 24. ožujka 2018.
- Frazer, J.G. 1935. *Totemism and exogamy: a treatise on certain early forms of superstition and society*. Macmillan and Co. London.
- Freud, S. 1920. *A General Introduction to Psychoanalysis*. Preveo G. Stanley Hall. New York: Boni and Liveright. SAD.
- Groseclose, B.S. 1987. Vanity and the Artist: Some Still-Life Paintings by William Michael Harnett, *The American Art Journal*. 19(1): 51-59.

- Gross, M. 2016. Heads of the dead. *Current Biology*. 26(13). R544-R547. Pristupljeno 25. kolovoza 2018.
- Harner, M. 1977. The Ecological Basis for Aztec Sacrifice, *American Ethnologist* 4(1) (Human Ecology): 117-135.
- Hells Angels World. *The Founding of the Hells Angels Motorcycle Club*. <https://hells-angels.com>. Pristupljeno 31. srpnja 2018.
- Hudson, B. 2003. Dental Wealth, *Archaeology*. 56(4). SAD.
- Ike Oli, S. 2012. *Culture, Justice and Social Control: Lessons from Africa*. Xlibris. Indiana, SAD.
- Jefferson, B. 2012. The Particularity of Place in Derek Walcott's Bush, *Modern Horizons Journal*. www.modernhorizonsjournal.ca. Pristupljeno 4. prosinca 2017.
- Jones, C. 2016. The rise and fall of the smile in 18th-century Paris: A study in dentistry. *Medicographia*. 38: 110-121. <https://www.medicographia.com/2016/11/the-rise-and-fall-of-the-smile-in-18th-century-paris-a-study-in-dentistry/> Pristupljeno 13. kolovoza 2018.
- Karsten, R. 1926. *The Civilization of the South American Indians*. Knopf. New York, SAD. 121.
- Konstam, A. 2002. *The History of Pirates*. Globe Pequot Press. Connecticut, SAD.
- Larsen, C.S. 1997. *Bioarchaeology: Interpreting Behavior from the Human Skeleton*. 288. Cambridge University Press. VB.
- Laufer, B. 1923. *Use of Human Skulls and Bones in Tibet*. Field Museum of Natural History. Chicago. SAD.
- Lauc, T., Čuković-Bagić I. i sur. *Dentalna i kraniofacijalna antropologija*. Alfa (u tisku)
- Manos, N., Budny, R. 2011. History in the Making: Exploring dentistry's roots can help us shape the profession's future. *Inside Dental Technology*. www.dentalaegis.com Pristupljeno 24. srpnja 2018.

- Marston, J., Crane, D. 1997. *The Dutch Courtesan*. London, VB.
- Mexican Sugar Skull. *Day of the Dead & Sugar Skull Tradition: History of Day of the Dead*. www.mexicansugarskull.com. Pristupljeno 2. rujna 2018.
- Narodni muzej Niš. *Ćele-kula*. <http://narodnimuzejnis.rs/>. Pristupljeno 29. kolovoza 2018.
- National Geographic. 2008. *Teeth Chiseling* (Video).
<https://www.youtube.com/watch?v=314KpEm88LU> Pristupljeno 13. kolovoza 2018.
- Nguyen, L. 2011. *Tooth Blackening – The Forgotten Tradition*. TRAVELDUDES: For Travelers, By Travelers. www.traveldudes.org . Pristupljeno 22. srpnja 2018.
- O'Connell, M., Airey, R. 2007. *Ilustrovana enciklopedija znakova i simbola*, IP “JRJ”, Zemun – Beograd, Srbija.
- O'Connell, M., Airey, R. 2012. *The Complete Encyclopedia of Signs & Symbols: Identification and analysis of the visual vocabulary that formulates our thoughts and dictates our reactions to the world around us*. Southwater. London, VB.
- Pietrusewsky, M., Douglas, M.T. 1993. Tooth Ablation in Old Hawai'i. *The Journal of the Polynesian Society* 103(3): 225-272.
- Rediker, M. 1988. Life under the Jolly Roger. *The Wilson Quarterly*, 12(3): 154-166.
- Romero, J. 1970. Dental mutilation, Trephination, and Cranial Deformation. *Handbook of Middle American Indians*. University of Texas Press. Austin. 50-67.
- Sinclair, J. 2013. *Teeth and Body Modification*. <https://santarosadentist.wordpress.com/> . Pristupljeno 22. lipnja 2018.
- Spencer B, Gillen F.J. 1899. *The Native Tribes of Central Australia*. 453-454. Macmillan.
- Sumitra. 2013. *Indonesian Tribe Believes Chiseled Teeth Make Women Beautiful*. Oddity Central: Collecting Oddities. www.odditycentral.com. Pristupljeno 28. kolovoza 2018.
- Taylor, G., Henley, T.T. 2012. *The Oxford Handbook of Thomas Middleton*, Oxford, VB.

The Holy Bible. *English Standard Version*. 2011. Crossway. London, VB.

The University of Illinois at Chicago. *The Cultural Modification of Teeth*.
http://www.uic.edu/classes/osci/osci590/6_1TheCulturalModificationOfTeeth.htm
. Pristupljeno 1. rujna 2018.

The Metropolitan Museum of Art. 2000. *Skull Hook (Agiba)*. Pristupljeno 18. lipnja 2018.

Tribal Art Asia. *Human Skulls*. www.tribalartasia.com. Pristupljeno 28. kolovoza 2018.

Tribal Art Asia. *Human Trophy and Ancestor Skulls*. www.tribalartasia.com. Pristupljeno 28. kolovoza 2018.

Ullrich, K. 2002. *Like a Cliff in the Ocean: A History of the 3. SS-Panzer-Division "Totenkopf"*, J.J Fedorowicz Publishing Inc., Winnipeg, Kanada.

Vuković, A., Bajsman, A. i sur. 2009. Cosmetic dentistry in ancient times – a short review.
Bulletin of the International Association for Paleodontology. 3(2).

Vuković, A., Zukić, S. i sur. 2011. Mutilacije i dekoracije zuba kao historijski svjedoci kultura i civilizacija. *Bilten stomatologia BiH*. 13: 38-39.

Walsh MacLaren J. 2008. *Legend of the Crystal Skulls*. *Arcaeology* 61(3).
<http://archive.archaeology.org/0805/etc/indy.html>. Pristupljeno 17. lipnja 2018.

Wensbo, M. 2016. *The history and meaning of sugar skull tattoos*. <http://www.tattoo-planner.com>. Pristupljeno 3. rujna 2018.

Williams, J.S., White, C.D. 2006. Dental Modification in the Postclassic Population from Lamanai, Belize. *Ancient Mesoamerica*. 17: 139-151.

Ziolkowski, T. 1976. The Telltale Teeth: Psychodontia to Sociodontia, *Publications of the Modern Language Association*. 91(1): 9-22.

4.1. Izvor priloga:

Slika 1 Utjecaj lule na caklinu i oblik zuba (Brandenburg an der Havel (Njemačka). Arheološki muzej Brandenburga – Moderna galerija: Ljudska lubanja sa urezima na prednjim zubima uzrokovani pušenjem lule (18. stoljeće), autor Wolfgang Sauber, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:ALB - Pfeifenl%C3%B6cher.jpg?uselang=hr](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:ALB_-_Pfeifenl%C3%B6cher.jpg?uselang=hr), pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 2 Zlatni most Etruščana (kopija iz perioda 1901-1930) (Science Museum, London, Wellcome Images, <https://wellcomeimages.org/indexplus/image/L0058137.html>, pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 3 Umjetni zubi Rimljana pričvršćeni zlatnim mostom (kopija iz perioda 1901-1930) (Science Museum, London, Wellcome Images, <https://wellcomeimages.org/indexplus/image/L0058137.html>, pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 4 Mlada gejša boji zube crnom bojom (Tsukioka Yoshitoshi (Japan, 1839-1892), [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Geisha Blackening Teeth at 1-00 p.m. LACMA M.84.31.68.jpg?uselang=hr](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Geisha_Blackening_Teeth_at_1-00_p.m._LACMA_M.84.31.68.jpg?uselang=hr), pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 5 Žena iz Tajlanda s crno obojenim zubima; ovako se na Tajlandu zubi boje i danas ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Thailand Hill Tribes \(406385340\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Thailand_Hill_Tribes_(406385340).jpg), pristupljeno 13.9.2018.)

Slika 6 Izbrušeni rubovi sjekutića na ženi s Filipina ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Customs of the World; illustration of a Bagoba Wellcome M0005579.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Customs_of_the_World;_illustration_of_a_Bagoba_Wellcome_M0005579.jpg), pristupljeno 13.9.2018.)

Slika 7 Načini ukrašavanja zuba malezijskih plemena (slika iz Popular Science Monthly Volume 39, 1891, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:PSM_V39_D509 Malaysian examples of tooth filing.jpg?uselang=hr](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:PSM_V39_D509_Malaysian_examples_of_tooth_filing.jpg?uselang=hr), pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 8 Izoštreni sjekutići djevojke iz Afrike

(https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Sharpened_teeth#/media/File:EineBogobofrau_von_derinselMindanao.jpg pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 9 Ukrašavanje zubi plemena Zande sa sjevera Sudana (Wellcome Library, London, Illustration of a group of Nyam-nyam showing the extraction and mutilation of teeth,

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:A_group_of_Nyam-nyam_Wellcome_M0005581.jpg, pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 10 Mayanski kamenčići u zubima

(https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Sharpened_teeth#/media/File:Jade-Toothed_Skull.jpg, pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 11 Dentalne modifikacije u kulturama Mezoameričkih plemena prema meksičkom antropologu Javieru Romeru; uključuju brušenje, kamenčiće, ureze i žljebove (Romero, 1970)

Slika 12 Ogrlica od ljudskih zuba nošena kao amajlija ili upozorenje neprijateljima (Huitoto necklace allegedly made of human teeth,

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Huitoto-Necklace.JPG>, pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 13 Neprivlačni zubi; takvima se mogu smatrati i oni premaleni, preveliki, nepotpuno zubalo ili razmaci među zubima, zubi žute boje, bolesni zubi i sl. (This is a case of suspected meth mouth,

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Suspectedmethmouth09-19-05.jpg>, pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 14 Takozvani zubni aparatić, ortodontsko pomagalo za ravnanje zuba (Application of Teeth Braces, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Teeth_Braces_\(1\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Teeth_Braces_(1).jpg), pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 15 Moderni načini izbjeljivanja zuba mogu ih izbijeliti za čak nekoliko nijansi

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%EC%9D%8C%EC%8B%9D%EB%AC%BC_%EC%83%89%EC%86%8C_%EB%B3%80%EC%83%89.jpg, pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 16 Ukrašavanje zuba (Tooth with twinkle,
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:06_10_2007_twinkle.jpg, pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 17 Grillz - zlatni umeci na zubima (Dental grills,
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grillz2.jpg>, pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 18 Znakovi opasnosti

Slika 19 *Totenkopf*, simbol nacističkog obreda iz Drugog svjetskog rata
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:3._SS_Division_Totenkopf.png, pristupljeno 13.9.2018.)

Slika 20 *Jolly Roger* – piratska zastava
([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pirate_Flag_\(6084517123\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pirate_Flag_(6084517123).jpg), pristupljeno 13.9.2018.)

Slika 21 Čele-kula u Nišu u koju su uzidane lubanje poginulih Srba
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%C4%86ele-kula,_Ni%C5%A1,_Srbija,_12.JPG, pristupljeno 13.9.2018.)

Slika 22 *All is Vanity* („Sve je isprazno“), Charles Allan Gilbert, 1892.

Slika 23 *Vanitas Still Life with a Tulip, Skull and Hour-Glass* („Mrtva priroda s tulipanom, lubanjom i pješčanim satom“), Philippe de Champaigne, 17. stoljeće

Slika 24 Logo Anđela pakla (*Hell's Angels*)
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:HAMC_BD.jpg, pristupljeno 13.9.2018.)

Slika 25 Plakat glazbenog pravca sa simbolom lubanje (*Punk Rock flyer Banner. Punk skull, rock and roll sign on grunge background vector illustration*,
www.shutterstock.com, ustupio T. Lauc)

Slika 26 Tetovaža lubanje – samostalni simbol (*a close up on a tattoo machine in action*,
www.shutterstock.com, ustupio T. Lauc)

- Slika 27 Tetovaža lubanje s orlom – simbol slobode i moći (*the finished tattoo after treatment healing ointment*, www.shutterstock.com, ustupio T. Lauc)
- Slika 28 *Kapala* – posuda od lubanje iz koje se pila krv
(<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kapala.JPG>, pristupljeno 13.9.2018.)
- Slika 29 *Sugar skulls* (šećerne lubanje)
([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Calaveras - sugar skulls - Dia de los Muertos - Tijuana 5422.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Calaveras_-_sugar_skulls_-_Dia_de_los_Muertos_-_Tijuana_5422.jpg), pristupljeno 13.9.2018.)
- Slika 30 Oltar za vrijeme Dana mrtvih prepun šarenila i darova za preminule
([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dia de muertos Altar.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dia_de_muertos_Altar.jpg), pristupljeno 23.7.2018.)
- Slika 31 Lubanje u modi (<http://picyab.com/App/post.view.php?showid=4047>, pristupljeno 13.9.2018.)
- Slika 32 Podzemlje Pariza (*Catacombs of Paris*, www.shutterstock.com, ustupio T. Lauc)
- Slika 33 Sedlec; grb obitelji Schwarzenberg
([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sedlec Ossuary Interior 5.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sedlec_Ossuary_Interior_5.jpg), pristupljeno 13.9.2018.)
- Slika 34 Sedlec; viseći svijećnjak (<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sedlec-Ossuary.jpg>, pristupljeno 13.9.2018.)
- Slika 35 Sedlec; pehar i ukrasi od lubanja
([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sedlec Ossuary \(5\) \(26238315661\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sedlec_Ossuary_(5)_26238315661.jpg), pristupljeno 13.9.2018.)
- Slika 36 Sedlec; izložene lubanje i viseći svijećnjak
([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sedlec Ossuary \(17327364116\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sedlec_Ossuary_(17327364116).jpg), pristupljeno 13.9.2018.)
- Slika 37 *Damaru* – bubanj od lubanja
([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ritual Pellet Drum LACMA M.85.2 98.2 \(2 of 2\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ritual_Pellet_Drum_LACMA_M.85.2_98.2_(2_of_2).jpg), pristupljeno 13.9.2018.)

Slika 38 *Agiba* – kuka za lubanje

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Papua_nuova_guinea_kerewa_gancio_agiba_inizio_del_XX_sec.JPG, pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 39 Ukrašena lubanja, Papua Nova Gvineja

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Human_skull_with_painted_features_and_cowrie_shell_eye_Wellcome_L0036252.jpg, pristupljeno 13.9.2018.)

Slika 40 Baron Samedi (Typical figurine of Baro Samedi, sold since at least year 2000 until today in New Orleans at public voodoo store,

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bawon_samedi_mark_benecke.jpg, pristupljeno 23.7.2018.)

Slika 41 Kristalna lubanja iz kolekcije Britanskog muzeja u Londonu, Rafal Chalgasiewicz, 2009.